Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil

Marika Mägi

Artikkel käsitleb Saaremaa asustusmustrit rauaaja lõpul ning keskaja algul, 9.–14. sajandil. Võimaluse piires on üritatud hõlmata mitte ainult arheoloogilist, vaid ka ajaloolist ning inimgeograafilist allikmaterjali. Erilist tähelepanu on pööratud keskuse ja tagamaa problemaatikale ning asustuse järjepidevusele. Pikemalt on peatutud kivikalmetega markeeritud kesksete noorema rauaaja asustusüksuste ning keskaegsetest allikatest teada olevate mõisate omavahelisel seosel, mis peaks osutama nii asustuskeskuste kui ka sotsiaalsete suhete järjepidevusele.

The article deals with the settlement pattern on Late Iron Age (800–1200 AD) and early medieval (1200–1400 AD) Saaremaa. In addition to the archaeological source material, historical and human-geographical sources have also been used in the discussion. Special attention has been paid to problems concerning districts and centres, and to questions of continuity. One of the main subjects of the discussion is the connection between Late Iron Age central settlement units marked with stone graves, and early feudal manors known from medieval written sources.

Marika Mägi, Ajaloo Instituudi arheoloogiasektor, Rüütli 6, Tallinn 10130, Eesti; marika.magi@mail.ee

Sissejuhatus

Käesolev artikkel on kokkuvõte Saaremaa hilisrauaaegse ja varakeskaegse[1] asustusmustri arengut käsitlevast uurimistööst, millega olen olnud seotud alates 1996. a. Lisaks Ajaloo Instituudi uurimisprojektile "Keskus ja ääremaa: linn(us), maa ja võim Eestis muinasajast keskaega" on seda tööd finantseerinud rahvusvaheline projekt "Kultuuride põrkumine või kompromiss? Läänemerd ümbritsevate maade

[1] Hilisrauaaja all mõisetakse siinkohal peamiselt 12. sajandit, varakeskaja all 13. ja 14. sajandit. Kohati esinev termin *noorem rauaaeg* tähistab 9.–12. sajandit.

europaniseerumine aastatel 1100–1400", mille keskus asub Ojamaal Visbys. Inspektsioone Saaremaa sadamakohtade otsinguiks on toetanud Eesti Kultuurkapital.

Kuigi käesoleva uurimuse põhiallikaks on arheoloogiline andmestik, on võimaluse piires püütud hõlmata ka ajaloolist ning inimgeograafilist allikmaterjali. Viimase all tuleb mõista eelkõige 17. sajandi lõpu kadastriplaane, mis katavad osa Saaremaa piirkondi sajaprotsendiliselt. Kaartide ning nende taga heiastuva muinasaegse asustusmustri analüüsimisel on lähtutud paralleelse uurimistöö kogemustest naabermaades, eriti Rootsis.

Eesti ajaloo- ja arheoloogiakirjanduses arvatakse üldiselt, et siinne kiriklik ja administratiivne jaotus kihelkondade näol oli kujunenud välja juba rauaaja lõpul. Piirkondade võimalike keskustena nähakse eelkõige linnuseid (näiteks Jaanits *et al* 1982, 400, 410–11; Kustin 1959b, 71; 1962, 501). Põhilised küsimused Saaremaa administratiivse jaotuse kohta on järgmised:

1) kas ja kuivõrd vastavad arheoloogilise materjali põhjal tuvastatavad muinaspiirkonnad 13.–14. sajandi kiriklikule ja/või poliitilisele jaotusele?
2) kus asusid ja millise iseloomuga olid piirkondade keskused ning kas need muutusid vallutusele järgnevate sajandite jooksul?

1. Kasutatud allikad

1.1. Arheoloogiline allikmaterjal

Kuigi sageli viidatakse hilisrauaaegsele Saaremaale kui Eesti ühele arheoloogilise leiuainese poolest silmapaistvaimale piirkonnale, jätab siinse materjali läbiuurituse tase ning eri muistiseliikide esindatus allikmaterjalis paljuski soovida. Enamik esemeid on muuseumidesse jõudnud juhuleidudena, mis küll suure tõenäosusega pärinevad peamiselt lõhutud kalmeist, kuid mille täpsemate leiutingimuste kohta pole tavaliselt midagi teada. Teaduslikud arheoloogilised kaevamised on toimunud vaid üheksal viikingi- või hilisrauaaegsel kivikalmel, lisaks on kaevatud kolme 13.–14. sajandi laibamatustega kalmistut ning kolme panustega matust Valjala kirikaias.

Veelgi nukram on olukord asulakohtade puhul. Arheoloogiliselt on kaevatud vaid Tornimäge Saaremaa idarannikul (Kustin 1967; 1968b), mida aga hilisema uurimistöö tulemusel võib täie kindlusega pidada sadama-, mitte asulakohaks (Mägi 1997). Ka inspektsioonidel tuvastatud asulakohtade arv pole kuigi suur, kuigi arheoloogid on neid otsinud. Ühe võimaliku põhjusena, miks muinasaegseid asulakohti Saare- ja Muhumaal nii vähe teada on, võiks oletamisi pakkuda välja savinõude vähese kasutamise saartel, mistõttu keraamikat kui asulakohtade üht peamist leiuliiki ei saada kuigi sageli. Hilisemast etnograafilisest materjalist

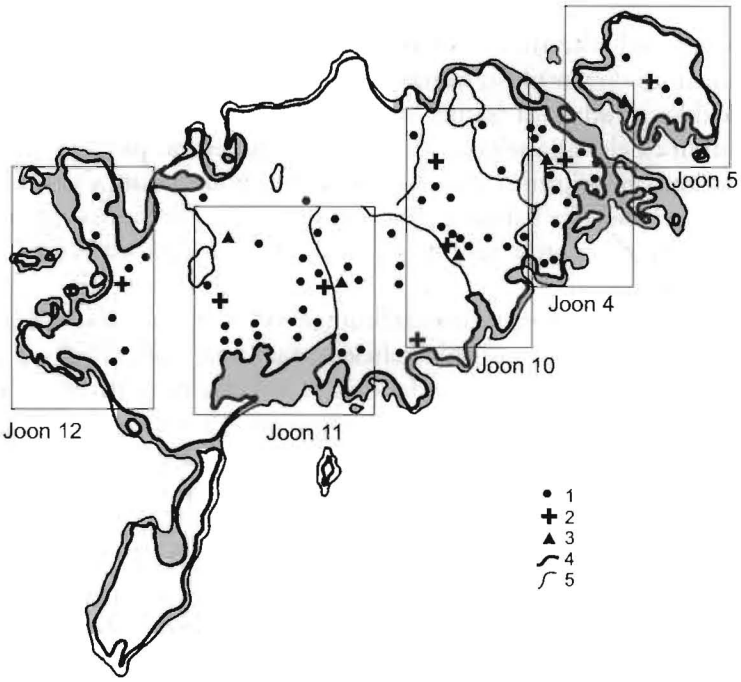

Joon 1. Hilisrauaaegne ja varakeskaegne Saaremaa. 1 kivikalmed, 2 13.–14. sajandil ehitatud kihelkonnakirikud, 3 maalinnad, 4 umbkaudne rannajoon 1000 aastat tagasi, 5 praegune rannajoon.

Fig. 1. Late Iron Age and early medieval Saaremaa. 1 stone cemeteries, 2 parish churches (built in the 13th–14th centuries), 3 hillforts, 4 approximate coast-line about 1000 years ago, 5 present coast-line.

on teada, et vähemalt Muhumaal kasutati veel 20. sajandi algulgi valdavalt puunõusid ning savipotid olid majapidamises harulduseks (Rullingo 2001, 383–384). Ümbritsevast tumedamat mulda, milles mõningal määral esineb põlenud kive, on täheldatud saartel mitmel pool, savinõukillud neis kohtades aga sageli puuduvad, mistõttu selliseid tumedamaid alasid pole enamasti asulakohtadena arvele võetud. Savinõukillud on haruldased isegi keskaegsetel kirjalikest allikatest ja kaartidelt teada olevatel mõisakohtadel. Peaaegu kogu Saare- ja Muhumaalt leitud hilisrauaaegne keraamika pärineb senimaani kalmetest ja linnustelt, seega eeldatavasti ühiskonna jõukama osaga seostatavatelt muististelt.

Püüdes määratleda keskusi, on asustuse indikaatorina kasutatud seetõttu kalmeid, kaasa arvatud neid, millest on teada üksnes juhuleide ning mis hiljem võivad olla lõhutud (joon 1). Kuigi kalmed ei pruugi alati otseselt kajastada asustuse levi-

kut, kontsentreerudes mõnikord näiteks religioossete keskuste või sadamakohtade lähiümbrusesse, võimaldavad nad asustuse üldpildis mõningaid jooni siiski välja tuua. Olen üldjuhul lähtunud seisukohast, et kalmete esinemine maastikul annab tunnistust asustuse olemasolust, samas ei pruugi nende puudumine aga tähendada asustuse täielikku puudumist (samal teemal vt ka Lang 1996, 339–348). Vähemalt Saaremaa puhul tuleb välja selge seaduspära, et kalmed on püstitatud põllumajanduslikult soodsamatesse piirkondadesse, samas kui põlluharimiseks vähemsobivatel aladel enamasti ei leidu ka kalmeid. Tõsi, on mõningaid erandeid, mis on enamasti põhjendatud merega seotud tegevusalade suure osatähtsusega siinsete inimeste elus.

Kalmetest ja asulakohtadest ulatuslikumalt on kaevatud Saaremaa maalinnu. Muinasaja lõpu Saaremaalt on teada kaheksa maalinna, millest nelja – Muhu, Pöidet, Valjalat ja Kaarmat – võib nende keskse asukoha ning tugevate kindlustuste poolest pidada piirkondade poliitilisteks keskusteks. 19. sajandi lõpul kaevasid mitmetel linnustel kohalikud amatöörarheoloogid, neist töödest pole aga säilinud mingisugust dokumentatsiooni. Hiljem on teaduslikult kaevatud Paatsa linnust (1963, 1988–89; Kustin 1968a), Valjala maalinna (1962–64; Kustin 1963; 1966a), Pöide maalinna (1990–93; Lõugas 1991; Lõugas & Mägi-Lõugas 1994a; 1994b) ning Lihulinna (1995; Peets 1996a).

1.1.1. Muutused maatõusu tagajärjel

Saaremaa arheoloogilise materjali mõtestamisel tuleb alati arvestada maatõusuga, mis on ligikaudu 2,5 m tuhande aasta kohta. Enamikus laugja reljeefiga rannikualadel on maatõusuga seotud muutused eriti tähelepanuväärsed. Nagu umbes sama maakerkekiirusega Ojamaa saarel on täheldatud, võib teatud tingimustel, näiteks kitsastes väinades valdavalt ühesuunaliste tuulte puhul, arvestada maa veelgi kiirema tõusuga (Dan Carlsson – autorile). Kuna maapinna kerkimisega on kaasnenud merepinna üsna ulatuslikud tõusud ja langused, pole maatõus vaadeldav ühtlase protsessina (joon 2). Siin käsitletavat perioodi mõjutas eelkõige kliima soojenemisest tingitud merepinna tõus viikingiaja jooksul. Ojamaal arvatakse viikingiaegne rannajoon olevat seetõttu paiknenud isegi kuni 3,5 m tänapäevasest kõrgemal. 12. sajandil ning 13. sajandi esimesel poolel järgnes järsk veetaseme langus, mis koos maapinna jätkuva kerkimisega muutis rannajoont suhteliselt lühikese aja jooksul tundmatuseni (Carlsson 1999, 47–51). Üheks selle protsessi arvatavaks tulemuseks oli Saaremaa sadamate ümberpaiknemine merele lähemale. 13. sajandi lõpul ja 14. sajandi algul tõusis merepind veel kord, et juba 14. sajandi teisest poolest alates taas järsult langeda.

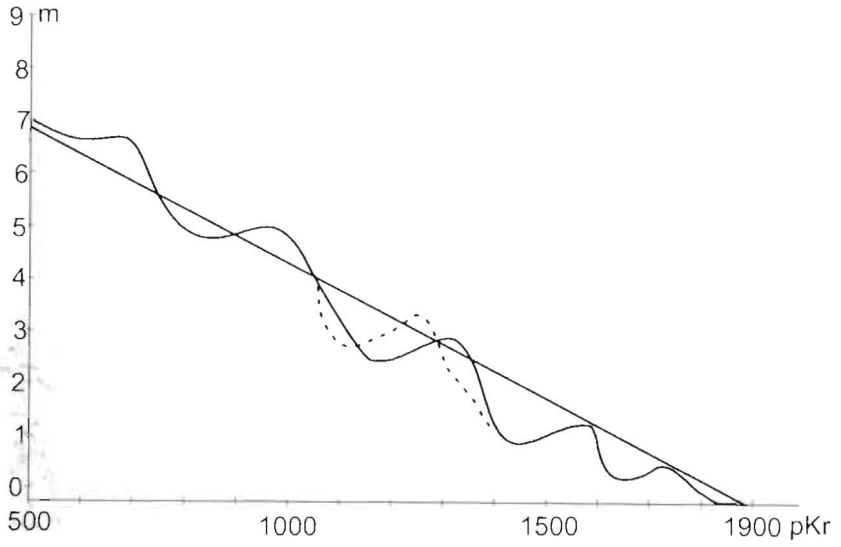

Joon 2. Maapinna n-ö ideaalne tõus ning merepinna reaalne kõikumine Läänemeres (Carlsson 1999, 47).
Fig. 2. Land mass elevation combined with the rate of change in the level of the Baltic Sea (from Carlsson 1999, 47).

Maatõus, eriti aga juba 18. sajandil alguse saanud kuivendustööd ja jõgede õgvendamine on oluliselt muutnud Saaremaa jõgesid. Mitmetest veel 17. sajandi lõpu kaartidel jämeda sinise joonena märgitud jõgedest on tänapäevaks saanud ajutised ojad või on nad hoopiski kadunud. Kõige drastilisemalt on jõgede veerohkust mõjutanud siiski 20. sajandi maaparandustööd.

1.1.2. Kalmed ja asustusüksused

Kuna enamik Saaremaal teadaolevaist muististest on kalmed või maalinnad, asulakohtadest aga teave peaaegu puudub, tuleb asustusüksuste väljaselgitamiseks määratleda eelkõige seos asustusüksuste ja kalmete vahel. Üsna põhjaliku ülevaate selle küsimusega tegelenud uurimistöödest on andnud Valter Lang oma Rävala piirkonna asustusarheoloogiat käsitlevas raamatus (Lang 1996, 339–346). Samas on defineeritud ka asustusüksus kui inimeste kooselu ajalooliselt kujunenud vorm, mis tulenes antud ühiskonna sotsiaal-majanduslikust arengust (Lang 1996, 349). Siinkirjutajal pole põhjust sellise määratlusega mitte nõustuda. Põllumajanduslik asustusüksus käesolevas artiklis toodud tähenduses koosneb elu- ja muudest hoone-

test ehk asustusüksuse keskusest[2], neis elavate inimeste poolt haritavatest põldudest, nende kasutatavatest heina- ja karjamaadest ning muudest kõlvikutest. Tegemist on teatud piirini isemajandava üksusega, mis eristub teistest samalaadsetest üksustest.[3]

Kui eelajalooliste asustusüksuste all enamasti mõistetakse kas üksiktalu või küla (järtes siinkohal kõrvale muud võimalused, näiteks linnused), siis tegelikkuses ei pruukinud pilt olla samavõrd selge. Kuna käesolev kirjutis käsitleb vaid muinasaja lõppu ning varakeskaega, mil ühiskonna sotsiaalne hierarhiseeritus oli eeldatavalt kaugele arenenud, tuleks täiendavate võimalustena mainida eelkõige suurtalusid *resp* mõisaid, mille koosseisu võis kuuluda mitmeid väiksemaid sõltuvaid majapidamisi, ning nn mõis-küla-sees varianti. Viimane oli levinud eriti lõunapoolses Skandinaavias (näiteks Callmer 1992, 452 jj; Riddersporre 1998). Suurtalu läheduses asuvate ning neist sõltuvate majapidamiste kasutuses ei pruukinud olla kas üldse maad või üksnes väike põllulapike, mõis-küla-sees variandi puhul võis aga ühe, enamasti veidi eraldiseisva majapidamise valduses olla suurem põlluala kui kõigil ülejäänuil kokku.

Rootsi inimgeograaf Sven-Olaf Lindquist on näidanud, et 17. sajandi kaartidel ning sageli ka veel tänapäevasel kultuurmaastikul keskset asukohta omav asustusüksus on olnud keskseks asustusüksuseks kogu rauaaja ning tõenäoliselt juba ka pronksiaja vältel (Lindquist 1968, 24). Ojamaal on asustus paiknenud samal kohal alates hiljemalt 6. sajandist, parema põllumaaga aladel alates pronksiajast (Carlsson 1979, 39–41, 145–149). Selline järjepidevus lähtub juba põllumajandusliku asustuse omapärast: kõigepealt hõivatakse maaviljeluseks sobivaimad maad. Elamud on juba algusest peale püstitatud põldude suhtes keskses kohta, kas päris põldude keskele või sinna, kus ligipääs kõigile viljeldavaile aladele on võrdselt soodne. Igal konkreetsel juhul võis hoonete täpne asukoht n-ö ideaalist mõistagi veidi erineda, kasvõi juba seetõttu, et nende püstitamiseks valiti kõrgem ja kuivem koht maastikul, oluline oli ligipääs veele *resp* võimalused kaevu rajamiseks jne (Lindquist 1968, 39–43).

Asustusüksuse struktuur võis aja jooksul muutuda. Nii võib algne üksiktalu jaguneda mitmeks majapidamiseks ning muutuda seeläbi külaks. Protsess võib toimuda ka vastupidises suunas, näiteks on mitmed varasemad külad ajaloo käigus muudetud mõisateks, talupojad aga asustatud mujale. Mõisamajapidamise likvideerimisel seevastu jagati mõisapõllud talupoegade vahel, kes sellistel puhkudel

[2] Asustusüksusel võib eluhooneid olla mitmes paigas.

[3] Asustusüksusteks olid põhimõtteliselt ka linnad, kuid nende puhul pole enam tegemist põllumajanduse kui olemasolu peamise alusega. Linnu Saaremaal muinasaja lõpul ega keskajal ei tekkinud.

asusid elama endiste mõisahoonete kohale või ümbrusesse, tekitades nõnda väga lühikese aja jooksul külasid.

Rootsis on täheldatav reeglipärasus, mille kohaselt kalmed kuni rahvasterännuaja lõpuni asusid eluhoonete ning ka lähipõldude suhtes enamasti perifeerias, alates 7.–8. sajandist nihkusid aga neile lähemale. Lindquist on Östergötlandi põhjal näidanud, et varasemad kalmed paiknesid asustusüksuse keskusest kõige sagedamini 200–400 m kaugusel, kuid neid esines suhteliselt palju ka veel kuni kilomeetri kaugusel sellest. Hilisemad kalmed kontsentreerusid seevastu keskusest kuni 500 m raadiusse ning võisid vahel jääda hoonealustest vaid mõnikümmend meetrit eemale. Kalmistute asukoht sõltus ka nende suurusest: suuremad kalmistud paiknesid tavaliselt põldude piiril või ka põllustatud ala sees, kuid asustusüksuse keskusest suhteliselt kaugel, samas kui väiksemaid kalmeid leidus ka hoonete läheduses (Lindquist 1968, 26–46, joon II:16). Ka Ojamaal näib kalmeid leiduvat kohati keskuste vahetus läheduses, kuigi sagedamini võib neid leida kaugemalt. Hoolimata sellest, et Ojamaale oli raua- ja keskajal iseloomulik üksiktaluline asustus, leidub iga asustusüksuse keskuse ümber enamasti mitmeid kalmeid (Carlsson 1979).

Muistse asustusmustriga on tegeletud ka Põhja-Eestis, seal on aga selliste asustusüksuste hulk, millest on teada nii kalmeid kui ka samaaegne asulakiht, seesuguste järelduste tegemiseks liialt väike (Lang 1996, 378–432).

Kuigi Skandinaavias on oletatud, et valdav enamik kalmeid võiks praeguseks olla avastatud (Hedeager 1985), pole alust arvata, et see tingimata oleks nii ka Eestis. Peaaegu iga viimastel aastatel läbiviidud inspektsioon Saaremaa maastikule on aidanud leida vähemalt mõne muistse kivikalme. Kuna tõenäoliselt on suur osa kalmeist seega kas veel avastamata või maastikul hävitatud, pole pilt ka selles vallas kaugeltki täielik. Üldisema asustuspildi määratlemisel võivad kalmed siiski aluseks olla.

1.2. Ajalooline allikmaterjal

Kuna Saaremaa hilisrauaaega ning varakeskaega kajastavate kirjalike allikate hulk on väga piiratud, on siinkohal püütud käsitleda primaarsena siiski arheoloogilist ainestikku. Eestis on arheoloogilisi andmeid sageli kasutatud paraku vaid ajalooliste allikate, antud perioodi puhul eelkõige Läti Henriku kroonika, illustreerimiseks. Sellisest lähenemisviisist tulenevaid ohte on tabavalt iseloomustanud Priit Ligi (Ligi 1995, 209–210). Samas on sageli viidatud keskaegsete kroonikate ülimale ebausaldusväärsusele ja tendentslikkusele; olid ju need, kaasa arvatud Läti Henriku kroonika, kirjutatud siiski agressiooni õigustamiseks, milleks tolleaegsetele kroonikutele olid lubatud kõik vahendid. Sobiva näite võib siinkohal tuua Inglismaalt. 5.–6. sajandi anglo-saksi vallutust on üksikasjalikult, lahingute kaupa kirjeldatud Bede Venerabilise ja nn anglo-saksi kroonikates, kus sarnaselt Läti Henriku poolt

kirjutatule näivad kohalikke keldi päritolu hõime olevat tabanud üksnes kaotused. Tuginedes eelkõige arheoloogilisele materjalile on uurijad kahel viimasel aastakümnel jõudnud veendumusele, et kroonikates kirjeldatavad sündmused peavad olema täielikult fabritseeritud. On oletatud, et kroonikate vallutust kirjeldavaid osi tekstis ei tulekski vaadelda ajaloona, vaid müüdina. Nn "vallutusmüüdi" tekkimist arvatakse soodustavat asjaolu, kui vallutusega on kaasnenud ühe etnose allutamine teisele (Härke 1992).

Skandinaavia saagades on Saaremaad nimetatud *Eysysla*, milles *ey* tähendab saart ning *sysla* Muinas-Skandinaavias kasutusel olnud administratiivset üksust. Nimetuse tähendus on seega ligikaudu sama, mis eestikeelsel *Saaremaalgi*. Siiski, Saaremaa all võib tänapäevalgi mõista mitmeid saari – lisaks Saaremaa n-ö suurele saarele ka Muhut, Vilsandit, Abrukat ja kõiki muid väikesaari –, mistõttu Saaremaa nimetust tuleb tõlgendada pigem kui *saarte maad*. Keskaegne nimetus *Osilia* hõlmas kindlasti ka Muhut. Muinasaja lõpul moodustasid omaette saared veel tänapäeva Sõrve poolsaar, Saareküla, Kõrkvere poolsaar ja paljud teisedki kohad, seega oligi tegemist tõelise saarestikuga. 1798. a Mellini atlases Saaremaa paralleelnimetusena antud *Kurre Saar* (Mellin 1798) on tõenäoliselt olnud kõige suurema saare nimeks.

Saaremaa piirkondi on nimepidi mainitud esmakordselt 1234. a sõlmitud nn Saaremaa jagamise lepingus. 1227. a sõjakäigu võitjad – Mõõgavendade Ordu, Riia piiskop ja Riia linn – jagasid omavahel tulevased maksud. Jaotus toimus adramaade kaupa, tuginedes Saaremaad hästi tundvale informaatorile. Riia linn sai endale *Carmele* ja *Sworve* piirkonnad ning 100 *Sworve*'ga piirnevat adramaad *Kiligunde*'st, Ordule läksid *Mone*, *Horele* ning järgmised 300 adramaad *Kiligunde*'st, Riia piiskopile *Valdele* ning sellega piirnevad 200 adramaad *Kiligunde*'st (LUB I, 139, reg 155; Mägi 1998c, 150 jj). Riia linn ja piiskop kaotasid oma valdused Saaremaal juba järgnevatel aastatel, mil need hakkasid kuuluma äsjaasutatud Saare–Lääne piiskopkonnale.

1241. a saarlaste ja ordumeister Andreas Velveni vahel sõlmitud leppes kohustusid saarlased maksma pool naela (umbes 84 kg) rukist adramaa pealt ning tagama elatise kihelkonnavaimulikele. "Saarlased ise", seega tõenäoliselt kohalik ülemkiht, olid vastutavad maksude kogumise ning sadamatesse toimetamise eest, kust nad saadeti edasi Riiga või Lääne-Eestisse. Vajadusel pidid saarlased rentima ise ka laevad ja palkama lootsid (LUB I, 285, reg 321; Uluots 1975, 62–65). Selline korraldus tugineb ilmselgelt varasemale maksukogumissüsteemile, mida nüüd kasutati ära uute maahärrade huvides. Tõenäoliselt kehtisid edasi ka kõik varasemad maksud (Mägi 1999).

Maavaldusi ja pärimisseadusi on mainitud veel järgmises, 1255. a sõlmitud saarlaste ja Ordu vahelises leppes. Peamiselt puudutavad sealsed sätted maahärra ja kohalike maaomanike vahekorda ning määratlevad, millistel juhtudel on maavalduse pärandamisel vajalik maahärra nõusolek (LUB I, 258, reg 321; Uluots 1975,

66–69). Leping oli pitseeritud Saaremaa vapiga ning saarlaste esindajaina oli nimeliselt mainitud kaheksat isikut, tõenäoliselt alapiirkondade pealikuid.

19. sajandi keskel publitseeris Friedrich von Buxhövden ülevaate Saaremaa ja Muhu mõisate ajaloost (Buxhövden 1851). Mitmeid sealseid andmeid (näiteks Püha kihelkonna osas, vt allpool) on kritiseerinud Evald Blumfeldt, kellel on õnnestunud kasutatada suure osa mõisate puhul ka varasemaid kirjalikke allikaid, kui olid kättesaadavad Buxhövdenile. Seni kõige üksikasjalikum ülevaade Saaremaa mõisaid puudutavatest keskaegsetest kirjalikest allikatest ongi esitatud Blumfeldti poolt 1934. a ilmunud Saaremaa koguteose ajalugu käsitlevas osas (Saaremaa 1934). Paraku pole selles raamatus viiteid. Kuna Enn Tarveli väitel pärinevad varaseimad andmed Saaremaa mõisate kohta Eesti ja Rootsi arhiivides alles paar sajandit hilisemast ajast kui osa Blumfeldti esitatuist, võib arvata, et viimane kasutas Taani arhiivides säilitatavaid materjale. Taani arhiivides hoitavaile ürikuile on kohati viidatud ka Balti rüütelkonna genealoogilise käsiraamatu Saaremaa osas (GH 1935).

1.3. Ajalooline kaardimaterjal

Väikeselt ja ebatäpselt on Saaremaa märgitud mitmetel varasematel kaartidel. Esimene mulle teadaolev üksikasjalikum Saaremaa ja Muhu kaart pärineb küll alles 1704. aastast, sisaldab oma pealdises aga märkuse, et põhineb esmakordselt ja ebatäielikult 1650. a valmistatud kaardil, mida hiljem olevat täpsustatud (EA, 308–2–28; joon 3). Arvestades vahepeal toimunud kadastriplaanide koostamist ning nende lahknevust nimetatud kaardist eriti just rannajoone osas – 17. sajandi teine pool oli seoses merepinna järsu langusega mere kiire taganemise ajaks (joon 2) –, tuleb arvata, et 1704. a parandused ja täpsustused hõlmasid ilmselt vaid rohkeid kirjalikke seletusi kaardil, samas kui rannajoonte ning külade–mõisate asukohtade osas piirduti 1650. a joonistatuga. Külad, mõisad ja isegi kirikud on kaardile märgitud sageli nihkega, mida peale kadastriplaanide joonistamist oleks raske uskuda.

17. sajandi teisel poolel toimus Rootsi riigis maade täielik kaardistamine, mis Saaremaal ja Muhus viidi läbi sajandi lõpuosas. Suurema osa Saaremaa säilinud rootsiaegsetest kadastriplaanidest on joonistanud Ojamaa päritolu maamõõtja Christopher Arndh aastatel 1687–88, ligikaudses mõõdus 1:9500. Täielikult on säilinud plaanid Põide, Jaani ja Muhu kihelkondade kohta, samuti on kaetud Kihelkonna kihelkonna lõunaosa ja Sõrve poolsaar. Kesk-Saaremaa osas on kadastriplaanid säilinud kahjuks vaid kohati, enamiku sealse ala kohta puuduvad need üldse. Kadastriplaanid säiluvad Tartus Eesti Ajalooarhiivis ning Stockholmis Rootsi Riigiarhiivis.

Rootsiaegsetel plaanidel on põhitähelepanu pööratud põllumajanduslikule aspektile ning seega leiduvad neis eelkõige andmed mullastiku, maastiku ja talude

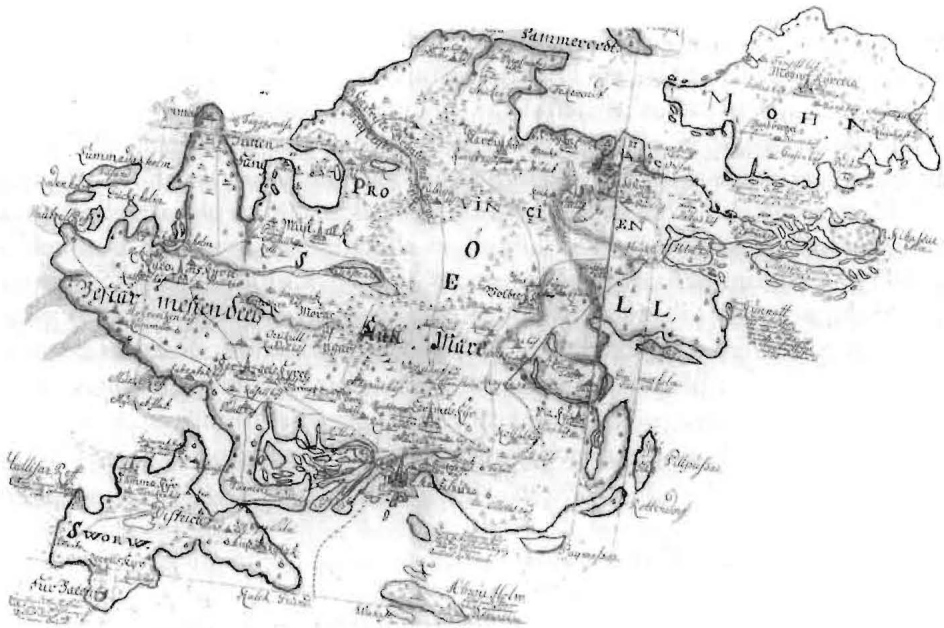

Joon 3. Saaremaa kaart 1650/1704 (EA, 308–2–28).
Fig. 3. Map of Saaremaa 1650/1704.

suuruse kohta. Kuna 17. sajandi maastik oli siinmail veel täielikult muutmata kuivendamise või muude maaparandustööde läbi, sarnanes tollane kultuurmaastik väga tugevalt muinasaegsega. Eriti silmnähtav on järjepidevus Rootsis, näiteks Ojamaal (vt Lindquist 1968; Carlsson 1979), samas kui Eesti rahutumad poliitilised olud on asustuspildis sageli järsemaid muutusi põhjustanud. Põhjamaades, nagu ka mujal Euroopas, on varased kadastriplaanid siiski hindamatuks ajalooallikaks. Neil esitatud asustuspilti ei saa küll otseselt esiajalukku üle kanda, kuid varasema asustusmustri ning selle arengu tõlgendamine on rootsiaegsete kadastriplaanide põhjal teatud piires võimalik.

Käesoleva uurimisprojekti raames on töötatud läbi Pöide kihelkonna rootsiaegsed kaardid. Võimaldamaks paremat võrdlust kaasaegse maastikuga, on need kõik tänapäevasemate sümbolitega ümber joonistatud. Siinses artiklis esitatud Pöide piirkonna 17. sajandi kaart (joon 4) koosnes algselt 12 kadastriplaanist (EA, 308–2–62...66; Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 1–3, 9–12). Enamasti sobisid need omavahel kokku, kuigi oli ka väiksemaid, põllumajanduslikult kasutuskõlbmatuid piirkondi, mida plaanid ei hõlmanud. Tuleb siiski märkida, et rootsiaegsete plaanide kokkusobitamisel nihkus paigast loodava üldkaardi täpne mõõtkava.

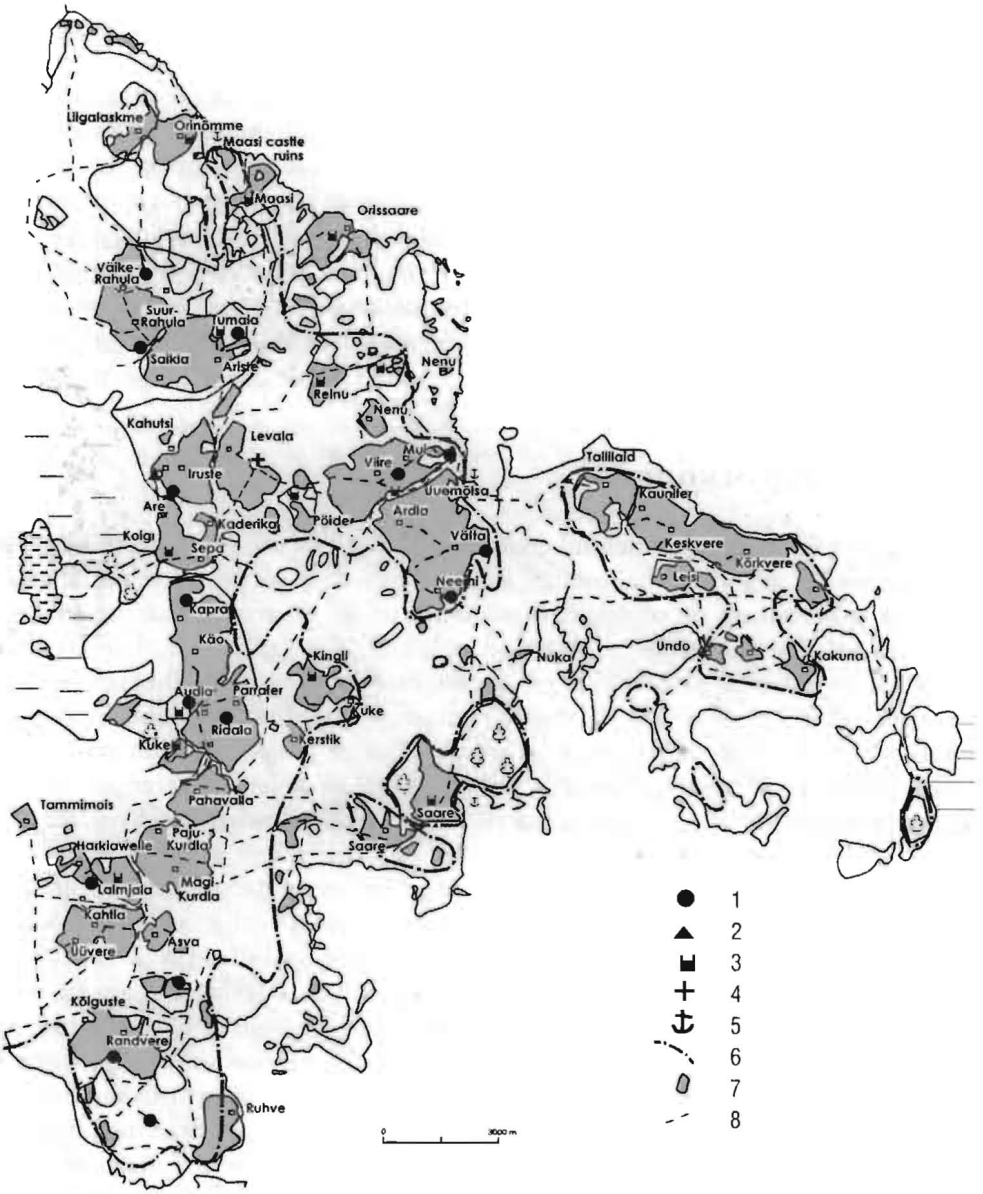

Joon 4. Pöide *(Horele)* piirkond (17. sajandi lõpu kadastriplaanide andmeil). 1 hilisrauaaegne kivikalme, 2 linnus, 3 mõisad 17. sajandil, 4 kihelkonnakirik, 5 sadamakoht, 6 umbkaudne rannajoon 1000 aastat tagasi, 7 põllumaa, 8 17. sajandi teed.

Fig. 4. Pöide *(Horele)* district (according to the cadastral maps of the late 17th century). 1 Late Iron Age stone cemetery, 2 hillfort, 3 manors in the 17th century, 4 parish church, 5 harbour site, 6 approximate coast-line about 1000 years ago, 7 arable land, 8 – roads in the 17th century.

18. sajandist on Saare- ja Muhumaa eri piirkondade kohta teada rohkesti kaarte, millest enamik on joonistatud 1780. aastatel mõõtkavas umbes 1:4100. Kuna 18. sajand oli kuivendustööde, jõgede õgvendamise ja paljude uute mõisate rajamise aeg, erineb neil kaartidel kujutatud maastik rootsiaegsest juba silmnähtavalt. Arheoloogi jaoks väärtuslik teave peitub 18. ja osalt ka 19. sajandi täpsematele kaartidele kantud kiviaedades ja kivistes kõrgendikes, millest suur osa kujutab enesest hiljem hävitatud kalmeid või muinaspõldude jäänuseid. Enamikul kaartidel on toodud ära eestikeelsed mikrotoponüümid, mis sageli viitavad koha kunagisele funktsioonile.

Saaremaa ja Muhu detailsem üldkaart on esitatud Mellini atlases, mis ilmus trükist 1798. a (Mellin 1798). Kultuurmaastiku täpsemal määratlemisel pole sellest siiski kuigivõrd kasu.

2. Saaremaa piirkonnad

Alljärgnevas käsitluses on vaadeldud eraldi kõiki Saaremaa muinaspiirkondi, nende uurituse tase on aga väga ebaühtlane. Rusikareegel näib olevat, et mida lähemal mandrile, seda rohkem on piirkonnast teada muistiseid. Samas on Saaremaa lääneosas teada rida kalmeid, mille dateeringut pole võimalik määratleda. Ülejäänutest kaugelt paremini on uuritud Põide piirkonda, mida siinkohal ka lähemalt käsitletakse. Selle tingis asjaolu, et siinkirjutaja viimaste aastate inspektsioonid on koondunud peamiselt Põide kihelkonda, mis ülalmainitud projekti raames sai valitud üksikasjalikuma uurimistöö objektiks. Allpool esitatavaid oletusi Saaremaa kesk- ja lääneosa kohta tuleb seetõttu käsitleda eelkõige tööhüpoteesidena, mis võiksid olla aluseks edaspidistele uuringutele.

Muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal on tegemist peamiselt põllumajanduslike asustuspiirkondadega, mille keskusteks keskajal olid eelkõige mõisad, st mõisad paiknesid põllumajanduseks kõige sobivamate maade keskel. Tõsi, vahel omavad põllumaade suhtes keskset positsiooni ka külad, tihti on need aga surutud äärealadele. Nagu juba eespool mainitud, võisid külad ja mõisad oma asukohti ka vahetada. Keskaegsete ja ka hiljem tekkinud mõisate ümber koondub selge enamik arheoloogilisest materjalist, mis viitab samal kohal paiknenud asustusüksustele juba raua- ja kohati isegi pronksiajal. Olen lähtunud seisukohast, et Saaremaa maavaldustes kehtis ka peale vallutust kindel järjepidevus, st vallutuseelsed maaomanikud üldjuhul säilitasid oma omandi, millest järk-järgult kujunesid välja siinses mõistes feodaalläänid (sarnaste protsesside kohta Mandri-Eestis, Lätis ja Preisimaal vt Ligi 1968, 17 jj; Auns 1998). Olen oma seisukohta põhjendanud pikemalt eraldi artiklis (Mägi 2001f).

2.1. Muhu (*Mone*)

Muhu piirkond hõlmab Muhu saart (joon 5). Piirkonna linnus asus Väikese väina ääres, oma kasutusajal üsna rannikul, jäädes saare ülejäänud muististest mõnevõrra eemale. Selline asukoht on ilmselt seotud kunagise rohkesti kasutatud veeteega läbi Väikese väina. Vähemalt Ida-Saaremaal on hilisrauaaegsed muistised koondunud just Väikese väina ümbrusesse, samas kui Muhu idaosas pole teada ei muistiseid ega ka juhuleide. Viimane on seletatav muidugi ka põllumajanduseks sobivate alade vähesusega Muhu saare idapoolses osas. Lisaks võib oletada *Mone* ja *Horele* piirkondade ühtekuuluvust, millest lähemalt allpool. Muhu linnus põletati maha 1227. a sõjakäigu ajal ning hiljem pole seda teadaolevalt kasutatud.

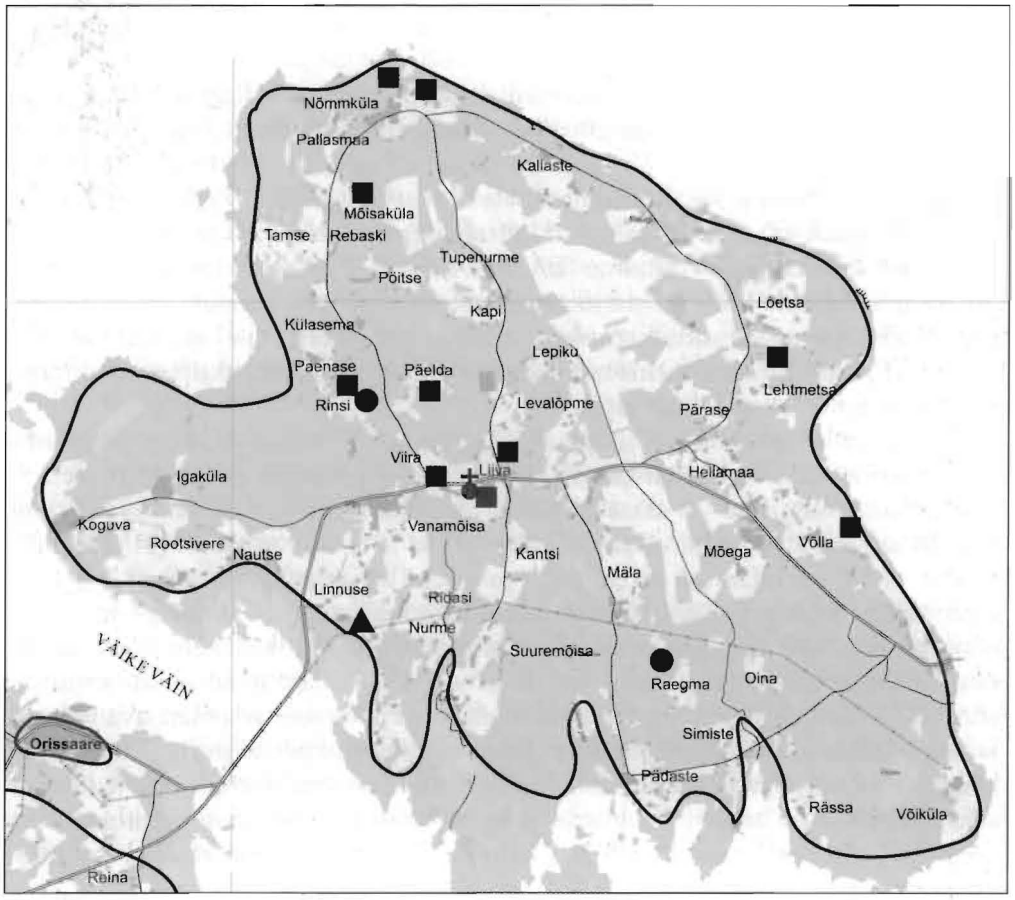

Joon 5. Muhu (*Mone*) piirkond.
Fig. 5. Muhu (*Mone*) district.

Kalmete järgi otsustades peaks saare tegelik keskus olema juba muinasajal asunud tänapäeva Liiva küla ümbruses, kuhu 13. sajandil püstitati ka kirik. Tõenäoliselt oli selleks kiriku ja linnuse vahele jääv Vanamõisa, kuhu rajatavat (ordu)mõisa on mainitud juba 1238. a ordu ja piiskopi vahelises lepingus (Saaremaa 1934, 643). Kuna Muhu maalinn oli 13. sajandi esimese poole Saaremaal ainus, mis füüsiliselt hävitati, võttis Ordu siin võib-olla oma valdusesse ka piirkonna pealikule kuulunud maad ning mõisa *resp* suurtalu.

Tänapäeva Linnuse küla lähedusest kunagiselt rannikult on saadud viikingiaegseid leide, mis osutavad võimalikule sadamakohale linnuse kõrval. Linnuse küla tekkis teadaolevalt alles 1626. a, mil Vanamõisa ametimõis viidi üle Suuremõisa, viimase kohal varem paiknenud *Ennenküll*'i talupojad aga asustati ümber Vanamõisa, Nurme ja Linnuse küladesse (Saaremaa 1934, 647 jj). Mõisa üleviimise tingis tõenäoliselt *Ennenküll*'i läheduses paiknev soodne sadamakoht, mis oli ligipääsetav ka suurematele veesõidukitele.

Hilisrauaaegseid ning varakeskaegseid leide on saadud hilisema Kantsi mõisa asukohalt (Lõugas 1984; Mägi 2001b). Kantsi mõis (keskajal *Loysis* või *Lechtis*) moodustati 1534. a Johann Westphaleni väimehe Peter Gansi tarbeks. Üldise arvamuse kohaselt andis tema ka uuele mõisale nime (GH 1935, 495; Saaremaa 1934, 653). Suhteliselt piiratud alal esinevad hilisrauaaegsed ja varakeskaegsed leiud, läheduses paiknev kunagine kivikalme (EA, 3724–5–2275) ja ümbritsevad põllumaad osutavad suurtahule või (muinas)mõisale sellel kohal juba varasematel sajanditel. Enne 1534. a pole Ganside suguvõsast midagi teada, seetõttu ei saa välistada võimalust, et perekonnanimi Gans moodustati hoopis juba varem eksisteerinud mõisa eestikeelse nime saksakeelsest vastest.

Tamse mõis rajati alles 17. sajandil (Saaremaa 1934, 653–654), selle lähedusest on aga teada kaks aardeleidu. 1920. aastatel leiti kusagilt mõisa ümbrusest 34 pronkskaussi ning 1967. a samast lähikonnast suure kivi kõrvalt 12. sajandi lõpu või 13. sajandi alguse mündiaare (SMM 1924, 135; Молвытин 1970). Pronksplekist nõud on Ojamaal dateeritud peamiselt 11. sajandisse, osalt 12. sajandi algupoolde (Trotzig 1991, 139). Mündiaarde ja hilisema mõisahoone vahel põllul on tuvastatud viikingiaegne asustuskiht (Creutz *et al* 1993). Tegemist on madala rannalähedase alaga, mis polnud veel 1912. aastalgi põllumajanduslikus kasutuses (EA, 3724–5–2314), seetõttu võib viikingiaegseid leide seostada oletatava sadamakohaga. Hilisem mõisahoone asub põllumaade suhtes keskset positsiooni omaval kõrgendikul 50–100 m kirde pool. Märkimist väärib veel mündiaarde leiukohast vaid mõnekümne meetri kaugusele jääv ristkülikukujulise põhiplaaniga kivine kõrgustik, mis on kantud ka 1912. a kaardile. Võimalik, et tegemist on keskaegse kivihoone jäänustega.

Kalmete järgi otsustades võisid samasugused asustusüksused paikneda ka hilisema Kapi mõisa (Rinsi) kohal ning Mäla–Pädaste ümbruses saare lõunarannikul.

Asulakiht on registreeritud Viira külas, vaid mõnisada meetrit kirikust lääne pool. Kohati on tuvastatud arvatavalt muinasaegset asulakihti ka kohtades, mille ümbrusest kalmeid teada ei ole (näiteks Pärase külas).

Kuna Muhu saarel arvatakse 13. sajandi algul olnud umbes 200 adramaad põldu (Saaremaa 1934, 643 jj), pidi tegelikkuses leiduma ilmselt hoopis rohkem talusid kui need, mille lähiümbruses paiknesid kalmed. Ülalnimetatute näol ongi tegemist üksnes eliidile kuulunud majapidamistega, mis paiknesid parimate põllumaade keskel ning mille asukaid maeti kuni ristiusustamiseni kivikalmetesse.

2.2. Pöide (*Horele*)

1234. a lepingus esineb piirkonna nimena *Horele*, mida enamasti seostatakse tänapäeva Ardla külaga Pöide lähedal. Küla nimi esineb kirjalikes allikais kuni 16. sajandini kujul *Hordele*. Piirkonna nimena on *Horele* kasutuses siiski vaid sel ainsal korral ning juba 1254. aastasse dateeritavas ürikus on seda asendanud *Poyda* (Saaremaa 1934, 698).

On oletatud, et *Horele* piirkond vastas hilisematele Pöide ja Jaani kihelkondadele (Saaremaa 1934, 283–284; joon 4).[4] Arvestades, et suuremast osast hilisemast Jaani kihelkonnast muinasleide teada ei ole, eriti kuna enamik sellest alast on kaetud soodega, võib oletada, et *Horele* hõlmas eelkõige siiski hilisemat Pöide kihelkonda. See ala piirneb läänes laia järvede, soode ning jõgede vööndiga, olles seega juba looduslike tingimuste poolest ülejäänud Saaremaast selgelt eraldunud (Mägi 1998c).

Lääne poole Koigi raba jääb Tagavere, väike maaviljeluseks sobiva mullastikuga ala, kust on teada hiljemalt alates rooma rauaajast pärinevaid kivikalmeid. Keskajal asusid siin mitmed väikemõisad, millest osa omas maavaldusi ka teisel pool Koigi järve (Saaremaa 1934, 483–484). Eriti viimane asjaolu lubab oletada, et muinasaja lõpul võis siin olla tegemist sisuliselt iseseisva, kuid mingil kujul siiski Pöide keskusega seotud alapiirkonnaga (vt ka 3.1).

Muinasaja lõpul kujutas Pöide piirkond enesest kitsast viljeluseks sobivate maade vööndit, mida ümbritses hulk väikesaari. Maalinn paiknes umbes vööndi keskosas, tõenäoliselt kunagise Koigi järve kallastel, kihelkonna parimate põllumaade ning ühtlasi muististerikkaima ala äärel. Eraldi tuleb mainida kahte ala – Kõrkveret ja Saaret, mis püsisid saartena kogu keskaja jooksul. Veel 1650. a joonistatud kaardile on nad märgitud saartena (EA, 308–2–28), 17. sajandi lõpu kaartidel eraldab neid aga ülejäänud Pöide kihelkonnast soine vöönd. Eraldi saar on muinasaja lõpul olnud ka Orissaare.

[4] Jaani muutus eraldi kihelkonnaks alles 1675. a.

Pöide kirik on ilmselt kõige varasem kiviehitis Saaremaal, mida oletatakse isegi varasemaks ametlikust ristiusustamisest (Kadakas & Mäll 1994; Mäll 1998). See asub piirkonna keskel, Iruste *resp* maalinna, Tumala ja Uuemõisa vahel.

1234. a Saaremaa vallutajate vahel sõlmitud leppega jäi Pöide koos Muhuga ordu alluvusse. Keskajal oli Pöide kihelkond jagatud kolme vakusesse, mille lauamõisad ehk ordu otseses alluvuses olevad maksukogumiskeskused olid Maasis, Uuemõisas ja Saaremõisas. Kõik nimetatud mõisad paiknesid soodsate sadamakohtade vahetus läheduses. Nagu on teada kirjalikest allikatest, näiteks saarlastega 1241. a sõlmitud leppest, kogutigi maksud sadamatesse, kust neid oli hõlbus edasi transportida. Lauamõisaid eristas keskajal ülejäänud mõisatest veel pärimissüsteem: erinevalt enamikust ülejäänuist olid need päritavad vaid meesliini pidi, sarnanedes seega kõige enam n-ö klassikaliste feodaallõänidega (Seresse 1996, 82–83).

2.2.1. Alapiirkond Suur- ja Väike-Rahula ümber

Sellesse alapiirkonda (joon 6) kuuluvad 17. sajandi kaartidel Tumala ja Maasi mõis ning neid ümbritsevad külad (Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 1–3, 9). Nimetatud ala põhjaossa jääb Orinõmme ja Liigalaskma küladest koosnev asustuspesa. Neist varasem on ilmselt Orinõmme, mis asub põldude keskel, samas kui Liigalaskma koosneb 17. sajandi kaardil väiksematest talumajapidamistest, mille kasutatavad maad on tugevasti liigendatud. Sellist arvamust toetab ka arheoloogiline leiuaines: Orinõmme asustusele juba nooremal rauaajal viitab külast leitud odaots (SMM 1924, 103). Liigalaskma alalt pole aga teada ühtegi muinasleidu.

Väärib märkimist, et Orinõmme küla põldude äärealal on paiknenud väike *Porris*-nimeline mõisake, mis on tähistatud veel 17. sajandi plaanil. Kirjalikes allikates on seda esmakordselt mainitud 1566. a, mil selle Jürgen Linteni käest ostis Maasilinna maakirjutaja Valtin Richardt. Läänimõis oli selles kohas moodustatud ilmselt vaid mõned aastad varem (Saaremaa 1934, 709). Samas on kunagise Porrise mõisa kohalt leitud 15. sajandisse dateeritav üheteraline mõõk (SM 3991).

Rahula külade ja Tumala ümbrusest on teada kolm noorema rauaaja kivikalmet ning rohkesti sama perioodi juhuleide (SMM 1924, 101 jj), arheoloogiliselt pole seal aga ühtegi muistist kaevatud. 1495. a läänistati sõjaliste teenete eest Hinrik Scholmanile 10½ adramaad Tumala külast, millele lisandusid 13½ adramaad ümbritsevatest ning ka mõningatest kaugematest küladest (Saaremaa 1934, 709; GH 1935, 582). 15. sajandi Saaremaal oli see silmatorkavalt suur maavaldus. Tumala, Suur-Rahula ja Väike-Rahula paiknevad kõik põllumaade suhtes kesksel asukohal, samuti on nad markeeritud kivikalmetega. Hilisemad näivad olevat Saikla ja eriti Ariste küla oma paiknemisega põllumaade äärealal. Kuna nimetused Suur- ja Väike-Rahula viitavad tõenäolisele kunagise Rahula küla jagunemisele kaheks, võib

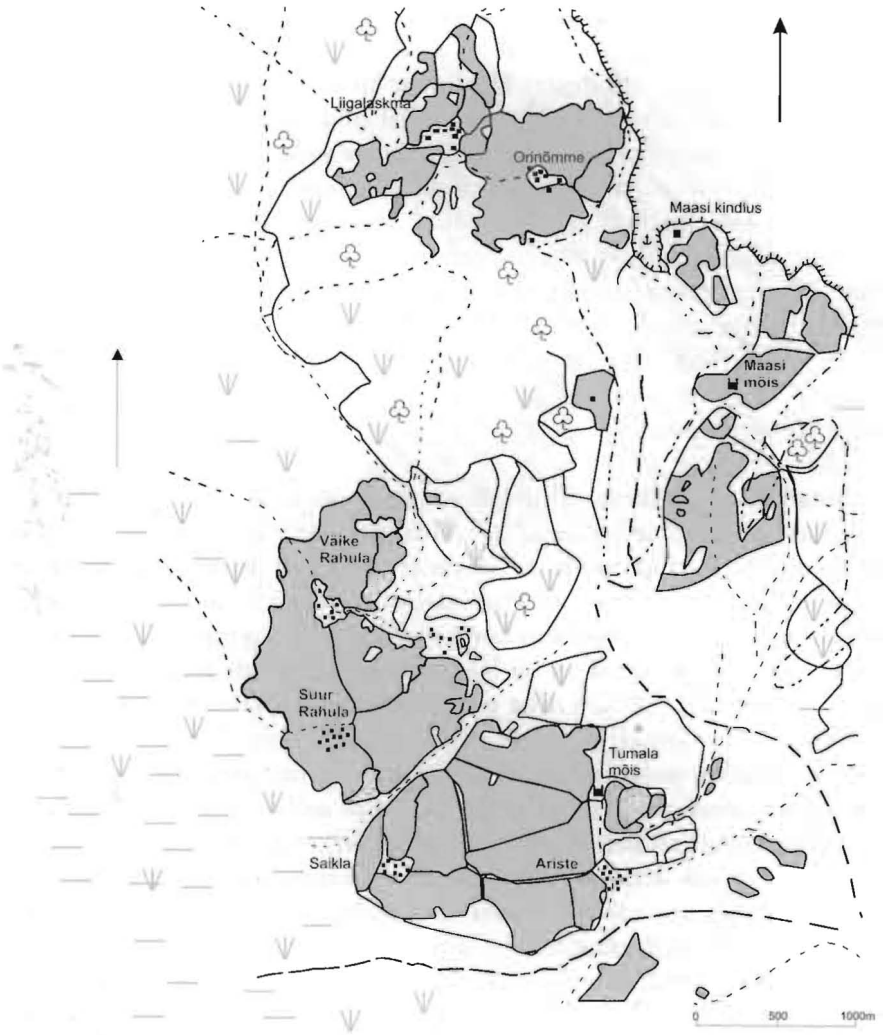

Joon 6. Alapiirkond Suur- ja Väike-Rahula ümber.
Fig. 6. Sub-district around Suur- and Väike-Rahula.

nii asukoha kui ka nime järgi arvata, et Suur-Rahula on varasem Väike-Rahulast. Kuna ka Väike-Rahula kõrvalt on teada (tõsi küll, oletatav) kivikalme, võib arvata, et jagunemine toimus juba rauaajal. Uute külade tekkimist iseloomustab antud näite puhul väike rühm talusid, mis 17. sajandi kaardil on näha Suur-Rahulast kirde pool põllumaade äärel ning mis ei kanna veel omaette nime.

2.2.2. Pöide piirkonna südaala

Pöide piirkonna südaala moodustas maalinna, kirikut ning Uuemõisat ümbritsev alapiirkond. 17. sajandi lõpu kadastriplaanidel olid suuremad külad seal Levala, Viire ja Neemi. Kuna neist kahe esimese lähedusest pole teada ühtegi muinasleidu, tuleb oletada, et tegemist on hiljem tekkinud küladega.

Kiriku läheduses asuv Oti (endine Pöide) mõis rajati tõenäoliselt samuti alles keskajal. Selle varaseimate omanikena on teada Üxküllide perekond. Muinasleide Otimõisa lähiümbrusest saadud ei ole, kuigi kusagilt mõisa maadelt pärinevat mõningad keskmise rauaaja ehted (SMM 1924, 100–101).

a) Iruste ja Koigi mõisad

Alapiirkonna lääneosa keskset asustusüksust võib oletada pigem Iruste kohal, mis on ümbruskonna üheks varaseimaks kirjalikes allikates mainitud mõisaks (joon 7). 15. sajandi algusest pärineb teade, et *Saletacken*-nimelise mõisa (tänapäeva Reinu)[5] omanik Wilhelm von Elmete on pärandanud valdused oma pojale. Samas on märgitud, et mõisavalduste varasem keskus paiknes *Hiersz*-nimelises kohas (Saaremaa 1934, 708). *Saletacken*-mõis oli läänistatud Reinimaalt Saaremaale saabunud Wilhelm von Elmetele 1412. a ning püsis nimetatud perekonna käes kuni 1464. a (GH 1935, 655). Teistel andmetel viidi mõisa keskus *Saletacken*'isse üle alles 16. sajandil, misjärel endise mõisa maad jagati talumajapidamistele (Riksarkivet, Livländska donationskontoret F IIIb:4).[6] Viimaste andmetega on kooskõlas 1479. a pärinev teade, mille kohaselt Hans Tytteuer (Titfer) ostis *Hyrs*-mõisa Hans Vingeri käest (GH 1935, 658). Kellele kuulus Iruste mõis enne von Elmetele läänistamist, pole ürikuliselt teada. 17. sajandi kadastriplaanidel on Iruste juba üheksa talu ning kolme adramaaga küla (Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 11).

Arheoloogiline inspektsioon Irustesse 2000. a kevadel osutas, et kunagine mõisakoht on olnud asustatud hiljemalt nooremal rauaajal. Praeguse väikese Iruste küla äärel, 17. sajandi kaartidel teede ristumiskohal tuvastati tugevasti kamardunud hoonete vundamendid, mille kohta kohalik traditsioon väidab, et tegemist on mõisa varemetega. Varemete kõrval põllul registreeriti kultuurkiht, millest saadi muinasaja lõpu keraamikat. Küla kunagiste põldude äärealalt mõisakohast loodes leiti mitu ümmarguse põhiplaaniga kivikalmet, mille võib dateerida samasse perioodi

[5] Võimalik, et nimi *Saletacken* johtub uue mõisa asukohast Orissaare "taga". Veel 1650. a kaardil on Orissaare märgitud eraldi saarena. Saksa keeles on Reinu mõisa nimeks ka hiljem Saltack.
[6] Autor tänab Enn Tarvelit nimetatud teabe eest.

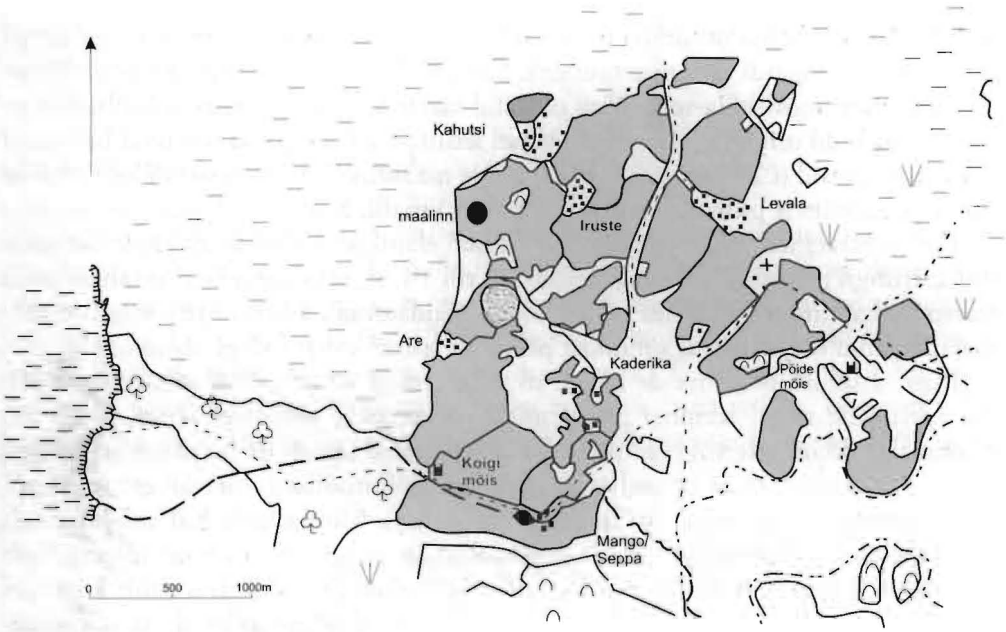

Joon 7. Iruste ja Koigi mõisad.
Fig. 7. Iruste and Koigi manors.

(Mägi 2000a). Sarnaseid kivikalmeid leidub ka linnusest põhja pool, kus neist ühte on aastail 1990–1991 kaevatud. Kalmete dateering on siiski ebaselge (Lõugas 1991). Linnuse ümbruskonna ülejäänud võimalikud kalmed on paraku hävitatud nõukogudeaegsete maaparandustööde käigus, kuid linnusest ja mõisast lõuna pool on teada noorema rauaaja kivikalme ase (Lõugas 1991).[7]

On tõenäoline, et Iruste kohal muinasaja lõpul paiknenud asustusüksus, arvatavalt suurtalu, oli seotud vaid 500 m kaugusel paikneva linnusega. Arheoloogiliste kaevamiste põhjal on Pöide maalinna esimene ehitusjärk dateeritud 8.–9. sajandisse (Lõugas & Mägi-Lõugas 1994a); praegu arvan, et linnus oli kasutusel pigem viikingiaja esimesel poolel ja keskpaigas. 10. sajandil on linnus maha põlenud. Võimalik, et samast ajast alates elas varem linnuses resideerinud pealik Iruste mõisas. 12. sajandi lõpul ning 13. sajandi jooksul on Pöide maalinna taas kindlustatud, kuid kogu piirkonna keskuseks see siis enam polnud, pigem võib rääkida alapiirkonna

[7] Rida leide oli juba varem teada Pöide kihelkonna Aruküla "Kalmemäest" – ilmselt on mõeldud Are küla linnusest vahetult lõuna pool (SMM 1924, 103). Tõenäoliselt pärinevadki leiud Vello Lõugase poolt registreeritud kalmest.

pealiku kantsist. Vana maalinna uute kindlustuste rajamist võib seostada 12. sajandi lõpu ning 13. sajandi rahutute oludega. Sama nähtust on täheldatud Lõuna-Skandinaavias, kus mõis-küla-sees tüüpi mõisaid sageli kindlustati, eriti poliitiliselt keerulisel perioodil umbes 1241–1340. Vahel kasutati selleks ära varasemaid linnuseid või linnamägesid (Callmer 1992, 452). Pöide maalinna 12.–13. sajandi kultuurkiht osutab tõenäoliselt pidevale asustusele. Pole võimalik öelda, kas Iruste muinasmõisas elati samaaegselt linnusega või olid sealsed elanikud kolinud täielikult üle maalinna. Mingil perioodil 13. sajandi jooksul või 14. sajandi algul jäeti maalinn siiski uuesti maha ning sellest alates võib ilmselt rääkida oma asukoha tõttu selgelt põllumajandusliku funktsiooniga mõisast praeguse Iruste kohal (Mägi, ilmumisel).

Iruste asukoht põllumaade keskel osutab, et tegemist on lähipiirkonna põliseima asustusüksusega. Kahutsi paiknemine põllumaade piiril soo veerel viitab kas hilisemale tekkimisele või pigem sellele, et seal elasid algselt Iruste (muinas)mõisast mingil moel sõltuvuses olevad inimesed, kas põllutöölised või väikest maalappi rentivad isikud (võrdluseks vt Carlsson, ilmumisel). Muinasleide Kahutsi küla alalt pole saadud, mis tõenäoliselt vaeste majapidamiste puhul pole ka kuigi üllatav. Võib oletada, et Iruste ja Kahutsi näol on tegemist Lõuna-Skandinaavia mõis-küla-sees tüüpi asustusüksuse Saaremaa variandiga. 17. sajandi lõpuks oli Kahutsist kujunenud omaette küla, mis kadastriplaanide registris esitati siiski Irustega ühises nimekirjas (Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 11).

Koigi mõisa on kirjalikes allikates mainitud esmakordselt 1441. a, mil 28 adramaad läänistati vendadele Johannes ja Hinrik Könningitele. Samas dokumendis on mainitud, et vendade isa Ewert Könningile olevat olnud läänistatud kuus adramaad Koigi külas. Lisaks oma läänivaldusele oli viimane ostnud Koigi külast Johannes Sulszeni käest kaks adramaad ning samast lähedusest Herman Schepedorffi pärijatelt veel kaks adramaad ning Koigi järve (Saaremaa 1934, 707). Ewert Könningil õnnestus seega liita kokku vähemalt kolm varasemat maavaldust. Enamik Könningite perekonna maid jäi siiski teisele poole Koigi järve Tagavere alapiirkonda, kus nende nimega on seostatav Kuninguste-nimeline koht.

17. sajandi kadastriplaani põhjal paiknes Koigi põllumaade ja tammemetsa vahel jõe ääres, mis ühendas soostuvat Koigi järve kunagise merelahega (Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 10). Võib seega oletada, et muinasaja lõpuosas olid siin olemas kõik tingimused kohalikuks rauatootmiseks, mille järelkajaks 17. sajandil võiks olla neljast *Seppa* nime kandvast talust koosnev *Mango* asustusüksus mõisa kõrval. Praegu ulatub raba kuni 17. sajandi mõisani välja ning kohalike elanike teateil leitavat nii rabast kui ka järvest sageli tammekände (Mägi 1998a).

Rootsi kadastriplaanidele märgitud väikesi Are ja Kaderika küli pole varasemates kirjalikes allikates mainitud, ka puuduvad seal arheoloogilised leiud, kui mitte arvestada lõhutud kalmet Are/Aru külas (vt eespool). Küla asukohta arvestades kuulus hilisema Are küla maadel paiknenud kalme pigem Iruste asustusüksusele. Teine

hilisrauaaegne kalme on teada Kapra küla põldudel, Kapra ja Koigi külade vahel. Tõenäoliselt kuulubki see Kapra küla juurde.

b) Uuemõisa ja selle ümbruskond

Põide kihelkonna südaala idapoolmikus omab keskset asukohta Uuemõisa (joon 8), mis keskajal oli vakuse keskuseks. Sellest pooleteise kilomeetri kaugusel Väikese väina omaaegsel rannal Tornimäel on teada peamiselt viikingiaega dateeritav sadamakoht (Kustin 1967; 1968b; Mägi 1997). Tõenäoliselt on see nihkunud kirde poole merele lähemale seoses maatõusuga, mis ilmselt juba 12. sajandil muutis Kõrkvere tolleaegset saart ülejäänud Põide piirkonnast eraldava väina raskesti läbitavaks. Nii samakõrgusjoonte kui ka Ojamaa analoogide põhjal (näiteks Carlsson 1999, joon

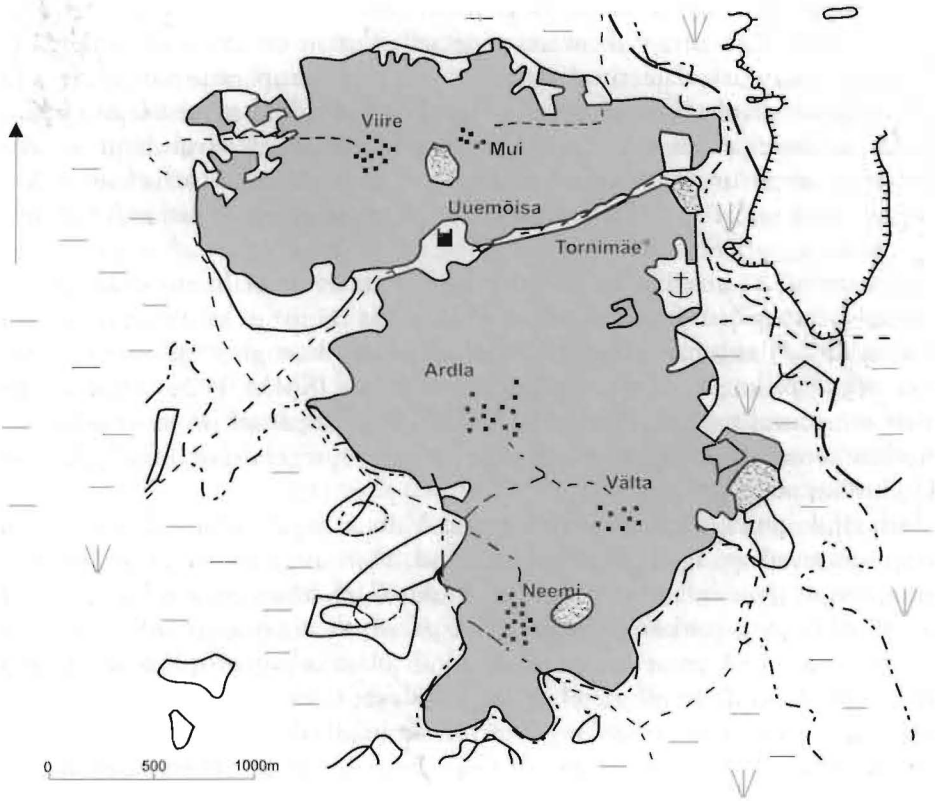

Joon 8. Uuemõisa ümbruskond.
Fig. 8. The surroundings of Uuemõisa Manor.

lk 182 ja Carlsson, autorile) võib arvata, et uuel kohal teada olev "Paadisild" pärineb keskajast ning kujutas enesest tollal Uuemõisa sadamat. 17. sajandi kaartidel on sadam juba maha jäetud, tõenäoliselt tingituna Väikese väina veetee tähtsuse vähenemisest maatõusu tagajärjel (EA, 308–2–66). Ilmselt 1705. aastast pärineb märkus 1650. a kaardil, et Väikeses väinas on vett 5–6 jalga (umbes 1,5–1,8 m) ning et see pole läbitav suurematele veesõidukitele (EA, 308–2–28).

17. sajandi kadastriplaanidel moodustasid Ardla, Neemi ja Välta külad tihedalt seotud omaette rühma. Kõigis kolmes leidus samu talunimesid, eri külade maad paiknesid läbisegi ning kuulusid erinevatele mõisatele (EA, 308–2–66). Lõhutud noorema rauaaja kivikalmed on siin teada otse Neemi küla kõrval ning Välta külast mõnisada meetrit ida pool. Viimast on sageli seostatud Ardlaga, kuna see asus Ardla küla ülejäänud maadest mõnevõrra eraldiseisvatel põllumaadel (SMM 1924, 101).

Neemi küla alal paiknes keskajal väikemõis, mis on kirjalikes allikates mainitud esmakordselt 1512. a, mil Tõnis Lar müüs selle Cort von Bonenile. 17. sajandil ühendati Neemi Kingli mõisaga (Saaremaa 1934, 707) ning siis sai tõenäoliselt alguse ka küla. Varasema väikemõisa ning selle ilmselt eestlasest omanikuga võib seostada 16. sajandisse dateeritud aaret müntide ning eestipäraste naiseehetega (SM 6083). Mõisa asukoht omaaegse neeme tipul on seotud lähedusest leitud arvatava kohaliku tähtsusega sadamakohaga. Kunagise mõisahoone kivivundament ja keldrid avastati mõnekümne aasta eest kohalike elanike poolt ehitustööde käigus. Mõisa asukohalt on leitud 11.–13. sajandi vööketi osi, tõenäoliselt 11. sajandi hoburaudsõlg ja keskaegset keraamikat (Mägi 1998b).

Eelnevast võib järeldada, et Neemi kohal paiknes suurtalu või väikemõis juba muinasajal, mis hiljem kujunes ümber feodaalseks läänistuseks. Praeguseks hävitatud kivikalme "Paadimäel" ning Neemist edela pool kunagisel väikesaarel "Tõkkemetsa mäel" paiknev arvatav varakristlik kalmistu (SMM 1924, 108) kuulusid ilmselt nimetatud mõisale. Neemi ja Ardla külade läheduses on ka "Linnamäeks" nimetatav soosaar, inspektsioon sinna aga tuvastas, et tegemist on ilma kultuurkihita loodusliku moodustisega (Mägi 1998b).

Teist lähikonna kivikalmet võib seostada Välta külaga, Ardla küla otsesest lähedusest puuduvad aga igasugused muinasleiud. Võib seega arvata, et muinasajal oli Neemi hoopis jõukam asustusüksus kui Ardla. Tekib küsimus, kuidas sai sel juhul olla võimalik kogu piirkonna nimetamine *Horele*'ks tänapäeva Ardla järgi? Lähiümbruse kõige kesksemat asustusüksust võib oletada pigem hilisema Uuemõisa kohal, mille lähedusest mitmetel andmetel olevat leitud ka muinasleide (näiteks SMM 1924, 102, 105). Arheoloogilistest leiukohtadest võiks Uuemõisaga seostada sellest põhja poole jäävat kivikalmet "Söamemäge", samuti Tornimäe sadamakohta ning selle läheduses praeguse surnuaia all paiknenud arvatavat kalmet (SMM 1924, 101–105). Võimalik, et mõis-küla-sees tüüpi muinasmõis paiknes hilisema Uuemõisa kohal või läheduses juba muinasajal, ordu lauamõisa rajamisel ning selle

Uuemõisaks nimetamisel taandus aga vana kohanimi *Hordele* üksnes praegusele külale.

Võib veel märkida, et Uuemõisast, Muikülast ja Viirekülast põhja poole jäi 17. sajandi kaartidel väike Nenu mõis, millest tänapäevani on säilinud mõne majapidamisega küla. 17. sajandil meenutas Nenu pigem suurtalu kui mõisa (Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487: 13). Peale olemasolu juba keskajal pole selle kohta mingit kirjalikku teavet. Muinasleiud Nenu vahetust lähedusest puuduvad, kuid kunagise mõisa kõrvalt on teada arvatavalt varakristlik kalmistu, millest olevat leitud puukirstus maetud surnuid, mõnel neist helmekee ümber kaela (SMM 1924, 109).

2.2.3. Kingli, Audla ja Ridala ümbruskond

Seda alapiirkonda Põide kihelkonnas on noorema rauaaja muististe osas vähe uuritud. Siit on teada kaks kalmet, neist üks, Ridala "Kalmemägi", pärineb arvatavasti hilirauaajast, teine aga on oletatav keskaegne külakalmistu (SMM 1924, 104, 108).

Audla mõisast on teateid esmakordselt 1464. a, mil see läänistati Jacob Swartele. Varem oli mõis olnud läänistatud Hans Frundile. 1517. a müüdi Audla mõis, mis tol ajal koosnes 3 adramaast mõisa- ja 16 adramaast talumaast ümbritsevates külades, Hinrik Anrepile. Mõis vahetas omanikke ka veel hiljem. 1623. a liideti Audlaga väike Kukemõis Audlast 0,5 km lõuna pool (Saaremaa 1934, 706).

Kingli mõisa näol on tegemist Põide kihelkonna vanima kirjalikes allikates mainitud läänistusega. 1398. a läänistati Nicolaus Paykelele 6½ adramaa suurune *Reymecke* küla. *Reymecke* nimi esineb allikais ka kujul *Rehemeggi*, millise nime all hilisem Kingli mõis oli tuntud kuni 17. sajandi alguseni. 15. sajandil läks mõis koos ümbritsevate külade maadega Thüringenist pärit Möllerite perekonna valdusesse (GH 1935, 175–181).[8] 17. sajandi algul müüdi *Rehemeggi* mõis koos kõrvalasuva *Kuckemoise*'ga Kaarma Loona mõisa rentnikule Fromhardt Bergile (Saaremaa 1934, 707). Tuleb märkida, et 17. sajandi kadastriplaanidel paikneb Kingli kõrval Kuke küla, samas kui Kukemõis on märgitud Kinglist eemale, Audlast lõuna poole (EA, 308–2–62, 66). Jääb selgusetuks, kumba neist (või mõlemat) ikkagi mõisteti Kukemõisa all. 17. sajandi väike Kuke küla paikneb samas põllumaade ja soo piiril, mis näib osutavat selle hilisemale tekkele.

Käsitletavast alapiirkonnast on veel teada, et 1434. a läänistati Goswin Hanele 5 adramaad küladest *Pawedall* (Pahavalla) ja *Ruttel* (Ridala) , mis varem olid kuulunud Hans Rackuerile (Saaremaa 1934, 707). Tõenäoliselt oli siingi tegemist varase

[8] Neilt pärineb ka mõisa saksakeelne nimi Möllerhof.

mõisaga, mis aga kirjalikest allikaist juba aegsasti kadus. Võib oletada, et mõis *resp* suurtalu paiknes Ridalas, mis asub põllumaade keskel ning mida küla ääremaadel paikneva pronksiaegse kindlustatud asula järgi otsustades võib pidada vanaks asustuskeskuseks.

Kingli, Audla ja Ridala külade ümbruskond näib seega olevat heaks näiteks, kuidas vallutusjärgsetest ja tõenäoliselt ka -eelsetest väikestest maavaldustest aegamisi kujunesid suuremad. Tegemist on ka majanduslikult soodsa asukohaga maadega. Lisaks põllumaadele leidub Audla ja Kukemõisa kõrval veidi metsa, kuigi kaugele ei jää ka 17. sajandi kaartidel juba suuremas osas soostunud Koigi järv, mida kunagise mererannaga ühendas jõgi. Ülejäänuist soodsam on ilmselt Kingli mõisa asukoht omaaegsesse merelahte ulatuval neemikul. Sadamakohaks sobivalt järsk kallas ning Saaremõisa saarte taga paiknev avameretuulte eest varjatud asukoht viitavad Kingli mõisa läheduses paiknenud arvatavale sadamakohale. Viimase tõenäoline asukoht on seniste inspektsioonide käigus ka tuvastatud. Kinglist on leitud üks arvatavalt hilisrauaaegne odaots (SMM 1924, 102).

Saaremõisa, mis käsitletaval ajal asus omaette saarel, oli lauamõis ja seega ordu otsesel haldamisel. Sealt on teada arvatavad keskaegse mõisahoone varemed, kultuurkihti on registreeritud mitmel pool mõisa ümbruskonnas. Mõisavaremetest mõnikümmend meetrit kagu poole jääb väike kunagine laht, mille ääres on paiknenud sadamakoht. Varasemale asustusele viitab juhuleiuna saadud 11.–12. sajandi odaots (SM 8882).

2.2.4. Pöide kihelkonna lõunaots

Tänapäeva Laimjala otsesest ümbruskonnast on teada vähe muistiseid. Tõenäoliselt nooremasse rauaaega kuuluv kaotsi läinud leiukogum viitab võimalikule kivikalmele kusagil praeguse Laimjala küla maadel. Mustla küla maadelt Paju-Kurla küla lähikonnast on teada üks arvatavalt hilisrauaaegne odaots (SMM 1924, 103). Lähemast vaatlusest jäävad siinkohal kõrvale Kahtla, Laimjala ja Kurdla asustusüksused, kuna sealt pole teada hilisrauaaegseid arheoloogiliselt uuritud muistiseid. Samas on Kahtla ja Üüvere piirkonnas võetud arvele rohkesti kivikirstkalmeid. Juba pronksiajal alguse saanud asustus lubab oletada, et rauaaja teise poole muistised on seal alles leidmata.

Hilisrauaaegseid muistiseid on Pöide kihelkonna lõunaosast uuritud enam Asva küla ümbruses ning Kõiguste poolsaarel (joon 9). Peaaegu täielikult on siin kaevatud läbi kaks kivikalmet: Viltina ja Randvere (Indreko 1940; Vassar 1940; Schmiedehelm 1944). Need kaevamised toimusid kiirustades, kuna Kõiguste poolsaarele pidi rajatama Nõukogude sõjaväebaasid. Lisaks on ümbruskonnas kaevatud Asva maalinna, mis kujutab enesest pronksi- ja eelrooma rauaaegset kindlustatud

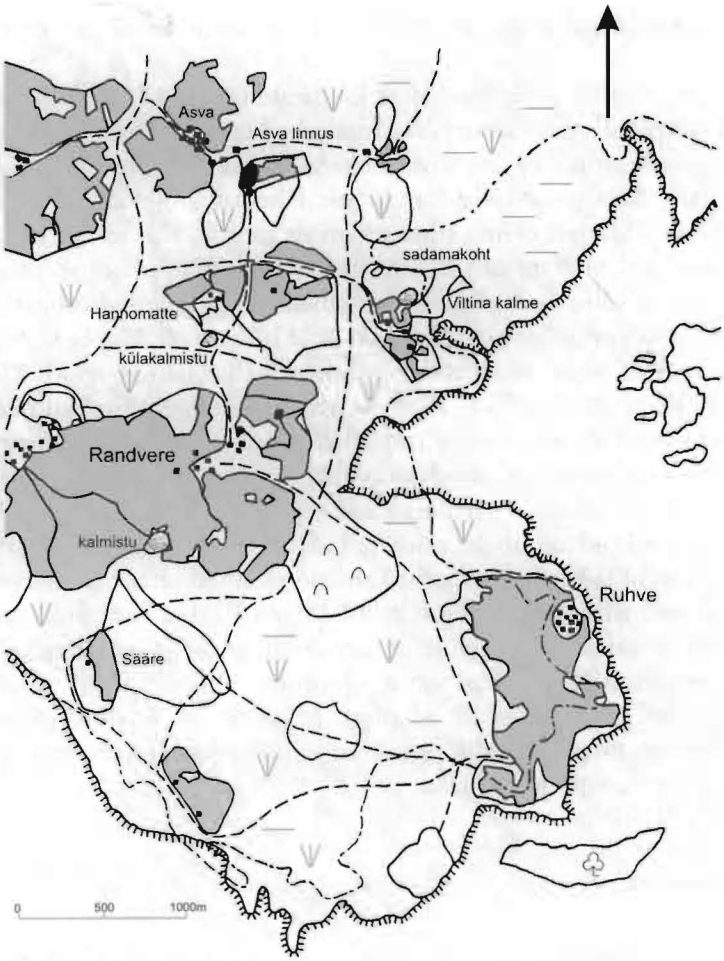

Joon 9. Põide piirkonna lõunaots.
Fig. 9. The southern end of Põide district.

asulat, mis oli kasutusel linnusena ka veel viikingiaja algul. Viltina kalme lähedusest on leitud viikingi- ja hilisrauaaegne sadamakoht, mille juurest võimalikust teisest kivikalmest saadi 11. sajandi relvaleid (Mägi 2000b).

17. sajandi kadastriplaani põhjal võib teha järelduse, et Asva ja Randvere näol on tegemist varasemate põllumajandusüksustega, mis paiknevad põldude suhtes parimas kohas. 17. sajandi plaanil nimetatud külade ümbruskonnas märgitud hajatalud on ilmselt tekkinud hiljem (EA, 308–2–64). Nende haritavad põllulapid on

väikesed ja väheviljakad ning üldjuhul ei paikne nende läheduses kultuurkihti ega muistiseid.

Erandiks on *Mürke* ja *Kofferra*-nimelised talud, mis 17. sajandi plaanil jäävad otse Viltina hilisrauaaegse kalme ja sadamakoha kõrvale. Asukoht väheviljaka mullaga alal otse mererannal ei lase siiski oletada, nagu oleks *Mürke* ja *Kofferra* kohal paiknenud talu juba muinasaja lõpul, mis läheduses oleva kalme panuste järgi otsustades oleks pidanud olema silmatorkavalt jõukas. Kui sel kohal oligi rauaajal mingi asustusüksus, võis see olla kaluri või kalurite majapidamine, mis tõenäoliselt pidi olema otseses sõltuvuses põllumaade läheduses paiknenud mõjukamatest taludest. Muinas- või keskaegset kultuurkihti pole hilisemate *Mürke* ja *Kofferra* talude kohalt õnnestunud leida, ilmselt ka seetõttu, et 18. sajandil tekkis samale kohale Viltina küla. Kuna nii *Mürke* ja *Kofferra* kui ka nende võimalikud eelkäijad olid vaesed majapidamised, pole nende asukohal kultuurkihti ka kuigi kerge tuvastada.

Tõenäolisem on oletus, et rikkalike leidudega Viltina kalme oli seotud hoopiski kõrvalasuva sadamakohaga. Nagu on teada Ojamaalt, võib otse kunagisel rannikul asetsevaid kalmeid pidada üheks muistse sadamakoha tunnuseks (Carlsson 1992). Tõenäoliselt rajasid ja kasutasid taolisi kalmeid sadamakohta haldavad asustusüksused. Kalmed, eriti silmatorkavad kivikalmed nagu Viltina Rutiränk, toimised seega sotsiaalse manifestatsiooni vahendeina nende omanike jaoks elutähtsa majandusvaldkonna – meresõidu ja sellega seotu – puhul.

Laimjala mõis asutati alles 17. sajandil, Kõiguste 18. sajandil (Saaremaa 1934, 708). Keskaegsete mõisate täielik puudumine Põide kihelkonna lõunaosas on seletatav siinsete viletsamate põllumaadega.

2. 3. Valjala (*Valdele*)

Kuna 1234. a lepingu järgi pidi *Valdele* piirnema *Kiligunde* piirkonnaga (vt 1.4), arvatakse üldiselt, et see hõlmas nii hilisemat Valjala kui ka Karja kihelkonda, lisaks osa Püha kihelkonnast (joon 10). Maalinn on teada siiski vaid Valjalast; Karja kihelkonna äärealadele jääv Purtse linnus võis endast kujutada pigem ajutist pelgupaika ohu korral (SMM 1924, 46–49; Kustin 1959b, 68). Ka kivikirik rajati Valjalasse arvatavalt umbes pool sajandit varem kui Karjasse (Markus 1999, 170 jj). 1254. a esmakordselt mainitud Karja kirik pidi olema tol ajal olnud alles puuehitis (Saaremaa 1934, 528; Markus 1999, 201–208) ning ka 13. sajandi lõpuosas püstitatud kivikirik oli selgelt väiksem kui Valjalas.

Valjala ja Karja alapiirkonnad on eraldatud nii üksteisest kui ka ülejäänud Saaremaast soode vööndiga. Kalmete osas on Valjala ümbruskond Karjast hoopis silmatorkavam. Juba pronksi- ning eelrooma rauaajal oli siin tegemist vähemalt kolme–nelja asustusüksusega hilisemate Tõnija, Kalli, Valjala ja Väkra ümbruses.

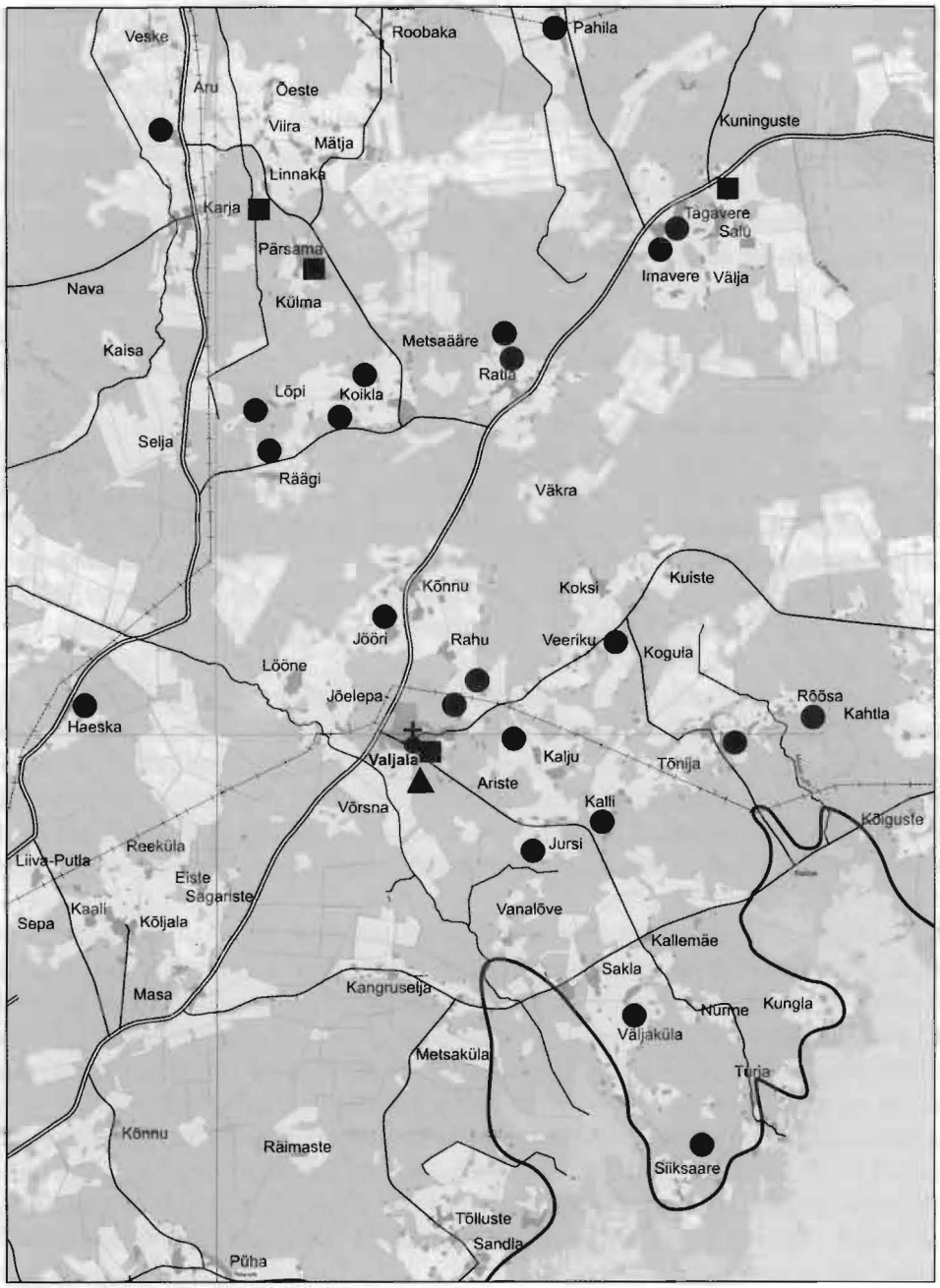

Joon 10. Valjala *(Valdele)* piirkond.
Fig. 10. Valjala *(Valdele)* district.

Nooremal rauaajal on neile lisandunud Veeriku–Koksi, Lööne ning Kõnnu asustusüksused, samas kui Väkra ümbruskonnast praeguse seisuga hilisrauaaegseid kalmeid teada ei ole. Arvata võib, et kalmetega olid siingi markeeritud üksnes suurtalud, mille ümbruses ilmselt leidus teisigi, nii majanduslikul kui ka sotsiaalsel skaalal vähemtähtsaid ning suurtaludest võib-olla sõltuvuses olevaid majapidamisi. Pole võimatu, et hilisemate kalmete puudumine Väkra ümbruses markeeribki mitte niivõrd asustuse kadumist seal, kuivõrd talu *resp* küla osatähtsuse vähenemist nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt.

2.3.1. Valjala kihelkonna põhjaosa

a) Veeriku–Koksi piirkond

Tänapäeva Veeriku ja Koksi külade ala kuulus hilisemal ajal Sassi mõisale, mis keskaegsetes allikates kannab nime *Kabbel* või *Cabbel*. *Cabbel*-mõis ja *Cujus*-nimeline küla (arvatavasti Kuiste) panditi 1453. a Hinrik Sassele. Nimetatud valdus kuulus varem Hinrik Buxhövdenile, enne seda aga Sorges van dem Bergele. 1479. a oli *Kabbel*-mõisas 2, *Kabyel*-külas 6 ning *Kuyes*-külas 3 adramaad (Saaremaa 1934, 785).

Kohanimi *Kabbel* näib viitavat võimalikule varasemale katoliku kabelile ümbruskonnas. Vastavalt kohalikule legendile olevat tegemist Valjala kiriku eelkäijaga, mis asunud tänapäeva Koksi ja Veeriku küla vahelisel maaparandatud põllul, kunagisel Kirikukopli nukal. Koha esialgne inspekteerimine andis tulemuseks vaid muinasaja lõppu kuuluva väikese ümmarguse pronkskuljuse (Mägi 2001a). Buxhövdeni andmetel olevat kabeli jäänused mõisa kõrvalhoonete juures 1851. a veel nähtavad olnud (Buxhövden 1851, 99).

Et *Kabbeli*, hilisema Sassi mõisa maadel on tegemist hiljemalt muinasaja lõpu asustusüksusega, osutab mõisahoonetest vaid sajakonna meetri kaugusele jääv 11.–12. sajandi kivikalme Veeriku Kalmumägi (Mägi 2001a). Koksi küla lõunaservalt Aadu talu õuest on leitud 20 000 münti sisaldanud 14. sajandi alguse hõbeaare (SMM 1924, 121 ja Ivar Leimus – autorile). Aarde leiukoha ning kalme vaheline kaugus – umbes 1 km – ning nende vahele jääv arvatav kabelikoht viitavad kuulumisele ühele asustusüksusele, tõenäoliselt muinasaja lõpu ning varakeskaegsele suurtalule või mõisale. Toetudes Skandinaavia paralleelidele, rajasid kabeleid, nagu kirikuidki, eelkõige jõukamad maaomanikud *resp* ühiskonna eliidi hulka kuulunud isikud sageli oma mõisate lähedusse (Anglert 1995; Wienberg 1993). Varase mõisa paiknemist võiks seega oletada arvatava kabelikoha ja hilisema Sassi mõisa läheduses, ümbritsevate põllumaade keskel.

Kogula mõis Sassist kirde pool rajati alles 18. sajandi esimesel poolel (Saaremaa 1934, 784).

b) Kõnnu, Jööri, Lööne ja Rahu piirkond

1555. a läänistati Rötgert Tiesenhausenile *Könde* (Kõnnu) vakusest 1½ adramaad, mis varem olevat kuulunud Andres Rathi nimelisele talunikule. Sellest koos mõningate üksjalamaadega kujunes *Könde* mõis, mis hiljem kandis nime *Mehemois* või Mäemõis. 18. sajandi lõpul muudeti see Lööne kõrvalmõisaks (Saaremaa 1934, 785). Kunagise mõisa lähikonnast on teada nooremasse rauaaega kuuluv kivikalme (SMM 1924, 126).

Lööne mõisa (saksakeelne nimetus *Köln*) on mainitud esmakordselt 1489. a. Tollal 1½ adramaa suurune *Cölle*-nimeline mõisake läänistati koos mõningate ümbritsevate maadega Hans Scherile. Teise läänistusega samast aastast liideti nimetatud maavaldusega 2 adramaad Nigate külast, mis esmalt olevat kuulunud Hermann von Nigatele, seejärel aga erinevatele vasallidele. 16. sajandi algul liideti Löönega *Rachte* (Rahu) mõis, mille omanikud Titferid olevat 15. sajandi lõpul pantinud Hinrik Curlandile[9] ja Arent Aderkassile (Saaremaa 1934, 784).

Nimetatud alapiirkonna lääneosas Lõve jõe ääres paiknes keskajal *Jegeleht* või *Jegel* mõis (praegu Jõelepa), mis 1444. a läänistati koos kahe Lööne vakuses asuva adramaaga Konrad von Jegelile. Valdus oli olnud juba varem läänistatud viimase isale Hans von Jegelile. 2 adramaa suurune maavaldus oli paiknenud ka Jööri ja Kõnnu vahelises *Metzel* (Metsküla?) nimelises vakuses, mis 15. sajandil oli olnud läänistatud Hans Nachtigallile. Seegi läänistus liideti 16. sajandi algul Jegelite maadega. Mõlemad nimetatud maavaldused liideti 18. sajandi lõpul Lööne mõisaga (Saaremaa 1934, 784–785).

Seega oli 14.–15. sajandil Valjalast põhja poole jäävas alapiirkonnas tegemist vähemalt kuue väikese läänimõisaga, mis tulevaste sajandite jooksul järk-järgult kokku liideti. Hoolimata keskaegsetest maavaldustest pole hilisrauaaegseid kalmeid lisaks Kõnnu ja Rahu kalmetele siinsest alapiirkonnast teada. Võimalik, et need on alles leidmata. Võrreldes rohkete eri perioodidest pärinevate muististega, mis on teada Valjala kihelkonna lõunaosas, on nimetatud piirkonna muististevaesus siiski silmatorkav ning näib osutavat võimalusele, et hilisemat Lööne mõisa ümbritsev ala asustatigi ülejäänud Valjala kihelkonnast hiljem.

Rikkaliku matuseinventariga noorema rauaaja kalmet on kaevatud Rahus (Kustin 1969a; 1969c; 1970a; 1970b; 1970c; Lang 1980), arvatavalt rooma raua-

[9] Hiljem von Gahlen, vt 2.3.3.a.

aegseid ning viikingiaegseid kalmeid Tansi-Jaanis (Schmiedehelm 1941a; 1941b). Mõlemad matmiskohad jäävad tänapäeva Rahu küla ümbritsevate põldude äärealale ning on seetõttu seostatavad Rahu mõisa eelkäijaga. Nii keskse asukoha kui ka Rahu kalme rikkalikult varustatud matuste järgi otsustades oli Rahu muinasmõisa näol tegemist ilmselt ühe *Valdele* piirkonna mõjuvõimsaima perekonna valdustega. Huvitav on siinjuures märkida, et kohaliku traditsiooni kohaselt olevat Valjala maalinna pealiku Valde talu asunud 400–500 m kirikust Rahu kalme suunas.[10]

2.3.2. Valjala kihelkonna lääne- ja lõunaosa

a) Kalli ja Jursi ümbruskond

Tänapäeva Kalli ja Jursi külade ümbrusest on teada mitmeid kivikalmeid (SMM 1924, 117–118, 126–127). Ilmselt on siin tegemist juba vana asustusüksusega, kuna osa kalmetest näivad olevat kivikirstkalmed. Juhuleidude põhjal otsustades kuulub osa matmiskohti siiski ka nooremasse rauaaega.

Ühe adramaa suurune Jursi mõis oli juba 1398. a läänistatud vendadele Hans ja Hinke von Jursidele ning olevat varem kuulunud nende isale Hans Jursile. Sama perekonna kätte jäi nimetatud väike maavaldus kuni 1485. a, mil see oli lisaks mõisamaale suurenenud 4½ taluadramaa läbi (Saaremaa 1934, 783). 1426. a läänistati Hinrik Jürsile kõrvalasuv 2 adramaa suurune *Calle* (Kalli) mõis, mis varem oli kuulunud Hans Rodenburgile. See väike maavaldus püsis eraldi mõisana erinevate omanike käes kuni 18. sajandi lõpuni (Saaremaa 1934, 785–786).

b) Tõnija ja Rõõsa ümbruskond

Ülejäänutest veidi eraldiseisev asustusüksus on paiknenud Valjala kihelkonna idapiiril kunagisel Maadevahe ehk Tõnnijõe suudmealal. Siin on säilinud rohkesti eri aegadest pärinevaid muistiseid, mis võib küll olla tingitud suhteliselt heast läbiuurituse tasemest. Põhja-, lääne- ja idasuunast eraldab seda alapiirkonda soine vöönd, lõunas on aga looduslikuks piiriks meri. Soo ja põllumaade piiri tähistab hulk kalmeid, millest varaseimad, arvatavad kivikirstkalmed, võiksid pärineda juba pronksiajast, ülejäänud aga rauaaja erinevatest perioodidest. Rõõsa mõisa kõrval on registreeritud keskmise rauaaja kindlustatud mõisaase (Mägi 2001c).

[10] Ester Vaiksaare, Valjala kooli ajalooõpetaja ja kodu-uurija suulised andmed.

Ilmselt seoses perifeerse asukoha ning viletsa põllumaaga levis mõisamajandus siia alles 18. sajandi esimesel poolel, mil asutati Rõõsa mõis (Saaremaa 1934, 785). 1731. a revisjoniraamatu andmetel oli siin tegemist Tõnija ja Rõõsa küladega, Rõõsa mõisaga ning ¾ adramaa suuruse Lepna vabataluga (EA, 311–1–89, L. 375–476).[11] Kõige kesksema asukohaga põllumaade suhtes oli nimetatutest Rõõsa mõis, mille lähiümbruskonnas võibki oletada alapiirkonna varaseima asustusüksuse keskust (EA, 3724–5–2492).

c) Valjala maalinn ja Vana-Lõve

Valjala maalinn paikneb põllumajandusliku maa äärealal, Lõve jõe Pahnasoo harujõe kaldal. Praeguseks on linnuse vallide alla jooksnud jõekene kuivanud, kuid veel 19. sajandi lõpu plaanidele on see peale märgitud (SMM 1924, joon 44). Erinevalt ülejäänud Saaremaa maalinnadest olid Valjala linnuse vallid laotud paeplaatidest. Ehitatud oli see alles 12. sajandil, millisesse aega langeb kalmete materjali põhjal otsustades *Valdele* piirkonna üldine jõuline esiletõus.

Saaremaa rannik Valjalast lõunas on väga laugjas ning kuigi rannajoon paiknes 12.–13. sajandil keskusele tunduvalt lähemal, oli seal otse mererannal sobivat sadamakohta leida raske. Ainus koht, kus meri oli veidi sügavam, jäi praeguse Lõve jõe suudmealale. Liikudes jõge pidi ülespoole, pidi esimene sadamakohaks sobiv veidi kõrgem kallas olema just seal, kuhu keskajal rajati Vana-Lõve mõis, mis ühtlasi oli piiskoplikuks halduskeskuseks. On tõenäoline oletada, et mõisa rajamisel lähtuti järjepidevusest ning et samas kohas oli varem paiknenud piirkonna tähtsaim sadamakoht. Piki jõge jäi see maalinnast umbes 4 km kaugusele ning omas maalinna asukohavalikul ilmselt olulist tähtsust.

Vana-Lõve endise Vene õigeusu kiriku all ja ümber on näha kamardunud varemed, mis nii kohaliku pärimuse kui ka sinna tehtud šurfide järgi otsustades kuuluvad keskaegsele mõisale. Kusagilt lähikonnast on leitud arvatavalt 12.–13. sajandi hoburaudsõlg (SM 8049). Mõisavaremetest umbes 400 m kaugusel on vesine koht, tõenäoliselt kunagine Lõve jõe käär, mille juures paikneb Kommi talu.[12] 1950. aastatel olevat seal jõeäärsel luhal kündes leitud suurema paadi või laeva puitjäänuseid, mida aga üles ei korjatud[13] (Mägi 2001e). Kommi talu ümbruses tõenäoliselt paikneski Valjala kihelkonna tähtsaim sadamakoht.

[11] Autor tänab Saaremaa ajaloolast ja kodu-uurijat Bruno Paod nimetatud andmete eest.
[12] *Komm* tähendab Saaremaa murdes kaart või silda.
[13] Teade pärineb B. Paolt, kes olevat kuulnud seda praeguseks surnud Kommi talu peremehelt.

d) Sakla ja Siiksaare ümbrus

Muinasaja lõpul ja keskaja alguses moodustas Sakla ja Siiksaare ümbruskond Valjala piirkonna poolsaarena välja ulatuva lõunaotsa. Siit on andmeid mitme kivikalme kohta (SMM 1924, 120–121, 126–127), mis on aga seni lähemalt inspekteerimata ja osalt tõenäoliselt ka hävinud.

Tänapäeva Sakla läheduses on keskajal olnud *Nennall-Tackeuer*-nimeline vakus. Siit on teada Könekeni-nimeline maaomanikest talunike perekond, mis püsis vabatalupoegadena kuni Rootsi ajani välja (Saaremaa 1934, 775). 1400. a on läänistatud Hennike Kokenkayele Takvere vakusest *Sackele*-nimeline kahe adramaa suurune mõis koos mõningate muude, eri kohtades paiknevate maavaldustega. Hiljem kujunes nimetatud läänistustest *Kuselecht* või *Kiselecht*-nimeline mõis, millega 16. sajandil liideti varem *Wachas*-nimelisele mehele kuulunud 1 adramaa *Wax* (arvatavasti hilisemast Võhksa) külast. 17. sajandil viidigi mõis üle Võhksa külla. 18. sajandil liideti sellega veelgi lõunapoolsem väike Turja mõis (Saaremaa 1934, 786).

Niipalju, kui on teada kivikalmetest, paiknes üks neist Sakla, teine Turja lähikonnas. Võib arvata, et need on seostatavad keskaegsetele väikemõisatele eelnenud muinasaegsete asustusüksuste, võimalik et muinasmõisatega.

2.3.3. Valdele piirkonna lääneosa, hilisem Püha kihelkond

a) Kõljala ja Kaali ümbruskond

Siinsetest varasematest maavaldustest on teada niipalju, et juba 1250. a läänistati ümbruskonna maad Heinrich Beckeshafwedele. Johannes de Bekeshovede müüs 1319. a oma valdustest *Sallawer*- ja *Kaunisfer*-nimelised külad Riia linnale, ülejäänud maadest moodustas aga Kõljala mõisa (Buxhövden 1851, 108, 114). 1394. aastast on teada, et *Sallo* mõis koos 5½ adramaaga Putla vakusest oli läänistatud Gerhard Curlandile (Saaremaa 1934, 732; GH 1935, 491). 1560. a on läänistatud Hinrik Churlandile kolmest varasemast läänistusest koosnev maavaldus. *Sall*-mõisale lisandus siis juba 15. sajandil erakätesse läänistatud olnud 3 adramaad *Sakres* (Sagariste) külast. Varasemate läänistuste saanute nimed pole teada. Pole võimatu, et need kõik kuulusid Churlandide perekonnale, kelle nimeks alates 17. sajandist saab von Gahlen (Saaremaa 1934, 732). Curlandide (*resp* Churlandide) perekond esineb üksnes Saaremaal ning selle seos Kuramaa rüütelkonda kuuluvate, algselt Reinimaalt ja Vestfaalist pärit olevate von Gahlenitega pole selge (GH 1935, 491). Pole võimatu, et perenimi Curland on seotud Saaremaa endise nimega Kura Saar. Siia juurde võib veel mainida, et Buxhövdeni Saaremaa mõisate ajaloo järgi olevat *Sall*-mõis kuulunud peale 1319. a piiskopile, kes olevat selle alles 1528. a Johan-

nes Gahlenile meeslääniks andnud (Buxhövden 1851, 114). Seoses ülaltoodud andmetega on Blumfeldt osutanud sellele kui veale (Saaremaa 1934, 732). 1784. a joonistatud kaardil esineb kohanimi *Salo* mikrotoponüümides hoopis praeguse Kõljala küla kohal, mille asukoht põllumaade äärel sobib *Sallawer*-nimega ning näib osutavat *Sall*-mõisa ja endise *Sall-* (*Sallawer-*) küla erinevatele asukohtadele, millega võib olla seletatav ka segadus ajalooallikates (EA, 2072–3 II–218). Samal kaardil esinev mikrotoponüüm *Gahli Alone Põld* seab kahtluse alla ka üldlevinud teooria Kaali nime tuletamisest von Gahlenist. Kaali ja Kõljala mõisate paiknemine lähestikku (vahemaa vaid 850 m) viitab kunagise valduse kaheksjagamisele, mis võib-olla toimuski 1319. a ning mille täpsemad põhjused pole teada.

18. sajandil liideti Kaali mõisaga Võrsna mõis Valjala kihelkonna lääneosas. 1572. aastast on teada, et seal olevat varem paiknenud *Karck*-nimelisele mehele läänistatud valdus, millega siis liideti muidki maavaldusi. Kõljala ja Sakla vahele jäi ka 3 adramaa suurune *Kangern*-mõis (Kangruselja), mis 15. sajandi keskel oli läänistatud Hans Blisele (Saaremaa 1934, 732).

Arheoloogiliselt on Kõljala ja Kaali markeeritud kumbki vähemalt ühe hilisrauaaegse kivkalmega, viikingiaegseid matuseid on leitud ka Liiva-Putla tarandkalmest. Keskaegsete külakalmistute kohta selles alapiirkonnas teated puuduvad.

b) Pihtla ja Tõlluste ümbruskond

Pihtla mõisast pole teada muud, kui et 1590. a ja Buxhövdeni Saaremaa mõisate ajaloo järgi otsustades võib-olla ka varem kuulus see Brakede perekonnale (Buxhövden 1851, 124). 1551. a läänistati Lucas Massowile meeslääninа Püha vakusest ½ adramaa suurune mõis, mis olevat varem kuulunud Andreas Kunnaverile ning samast lähikonnast *Kirgew*-külast 1 adramaa ja üks pundenikukoht, mis olnud varem Johannes Kopmanni valduses (Saaremaa 1934, 734). On tõenäoline, et nimetatud läänid asusis hilisemates Kõnnu ja Kiriku *resp* Kiritu külades. 1574. a nimetatakse seda maavaldust *Pia* mõisaks. Käinud järgnevate sajandite jooksul käest kätte, ühendati mõis lõpuks Pihtlaga.

Arvatavad hilisrauaaegsed kivikalmed on samuti koondunud Püha (17. sajandil veel *Pia*) kiriku, seega ka nimetatud mõisate ümbrusesse ning Sutu lahe kunagisele rannale. Mellini atlases on kirikust lõuna poole laherannale märgitud *Tölles Grab* (Mellin 1798), mis võiks olla kujutanud enesest meremärki ja/või kivikalmet. Tänapäeval on see tõenäoliselt jäänud maaparandustööde käigus kokku kuhjatud kivihunniku alla. Kunagise tähtsa, võimalik et *Valdele* ja *Carmele* piirkondade ühishalduses oleva sadamakohaga Sutu lahes võib seletada Püha kabeli ja hilisema kiriku rajamist just sadamakoha lähedusse (vastavad analoogid Taanis ja Ojamaal vt Ulriksen 1998, 130–131; Carlsson 1999).

Sandla ja Tõlluste mõisad Püha kihelkonna idaosas kujunesid samuti mitmest väiksemast läänistustest, kuid hilisrauaaegseid muistiseid nende vahetus läheduses seni teada ei ole. Võimalik, et need on kas leidmata või hävitatud. Sandla kandis varem nime *Randen* ning 15. sajandi algupoolel oli see kuulunud Hans Drolshagenile. 16. sajandi algul liideti *Randen*'iga väike *Eickholt*-nimeline mõisake, millele hiljem lisandusid veel teised väikevaldused, sealhulgas *Kaupemoise*-nimeline mõis. Tõlluste mõis kujunes 16. sajandil põhiliselt *Adries*-nimelisest mõisakesest, millele lisati mitmeid maid, sealhulgas varem Stephan Leysekylli valdamisel olnud 2 adramaad *Kangern*-vakusest (Saaremaa 1934, 734).

2.3.4. Valdele piirkonna põhjaosa, hilisem Karja kihelkond

Enamik Karja kihelkonna maadest jäid piiskopi enese haldamisele. Teada on, et 16. sajandi teisel veerandil oli Heinrich Leytzkullile Leisi külast läänistatud 2 adramaad, Reinhold Koggele samast 1 adramaa (Saaremaa 1934, 530). Noorema rauaaja muistised Leisi lähiümbruses paraku puuduvad.

Laiaulatuslikku kalmevälja on oletatud Õeste, Roobaka ja Hiievälja küla alal. Sealsete kalmete dateering on ebaselge, kuid osa kalmistu kuulumisele nooremasse rauaaega viitab Hiieväljalt leitud mõõk (SMM 1924, 39). Nimetatud kalmeväli näib ümbritsevat praegust Roobaka küla. Kirjalike allikate kohaselt läänistati Roobaka mõis koos *Odersell*-külaga 1519. a Johannes Tittferile, samas olevad üksjalad koos Arumõisaga aga Mathias Tittferile (Saaremaa 1934, 537; GH 1935, 658–659). Seega on ootuspäraselt tegemist varase, tõenäoliselt juba muinasajal eksisteerinud mõisaga. Roobaka jäi Titferite kätte kuni 1555. a. Viimast korda esineb see perekonnanimi ürikuis 1605. a, mil Clawes Tidtfehr on mainitud oma naisevenna (või õemehe) Christoffer Stackelbergi testamendis (GH 1935, 659).

Rohkemal määral on Karja kihelkonnas rauaaja lõpu kalmeid teada piirkonna lõunapoolsest, s.o Valjalale kõige lähedasemast osast. Suuremad ning ilmselt pika perioodi jooksul kasutusel olnud kalmeväljad ümbritsevad tänapäeva Ratla ja Koikla külasid (SMM 1924, 39–43). Nimetatud raunad on küll registreeritud, kuid tänapäeval täpsemalt inspekteerimata, mistõttu neid pole kantud ka kaardile. Võimalik, et need on osalt maaparandustööde käigus hävinud.

Ratla mõis kujunes ilmselt 1½ adramaa suurusest maavaldusest *Ratil* külas, mis 1444. a läänistati Tilke von Udensenile ning mis varem oli kuulunud Hans Schardenbeckile (Saaremaa 1934, 539). Samas oli juba 1399. a Berent Rodele *Koykele* (Koikla) külast läänistatud kaks mõisa ja neli talu. Nimetatud maad olid olnud varem Hans Rodenborgi ning Hans von Koykele (või Hans von Kayküllo) valdamisel (Buxhövden 1851, 86; Saaremaa 1934, 537). Võimalik, et Hans Rodenborgile kuulunud väikemõis asus Koiklast lääne pool, kust tänapäeva Lõpi ja Räägi küla maadelt

on teada kaks hilisrauaaegset kivikalmet. Neist Räägi kalmet on ka kaevatud (Kustin 1969b). Räägist on saadud 11. sajandi aardeleid (Tõnisson 1962, 206; Molvõgin 1994, 49–53). Seega on Karja kihelkonna lõunaosas olnud tegemist vähemalt kolme varase maavaldusega, mis on kõik ka hilisrauaaegsete kivikalmetega markeeritud.

Arvatavalt hilisrauaaegseid kivikalmeid on Karja kihelkonnas registreeritud veel mitmel pool, kuid need on kaasajal inspekteerimata ning nende lähem dateering või isegi asukoht seetõttu teadmata. Tähelepanu väärivad endise Pamma mõisa läheduses kirjeldatud kivikalmed (SMM 1924, 41–42), mida võiks seostada nii kunagise muinasasustuse kui ka Purtsa "Kooljamägede" all tuntud maalinnaga. Purtsa ja Pamma piirkond asetseb ülejäänud asustusest mõnevõrra eraldi ning võib arvata, et tegemist on olnud suhteliselt iseseisva alapiirkonnaga. Liivaluidetele rajatud, pigem pelgupaiklinnust meenutavaid "Kooljamägesid" on seostatud Jüriöö ülestõusu ajal saarlaste poolt kasutusele võetud linnusega (näiteks SMM 1924, 49; Saaremaa 1934, 280, 528), mis aga tundub ebatõenäoline juba selle asukoha tõttu maastikul.

Mitmelt poolt Karja kihelkonnast on teateid arvatavalt keskaegsete laibamatustega kalmistute kohta (SMM 1924, 52–54). Karja kirikut on mainitud esmakordselt juba 1253. a, kuid tol ajal oli see veel puitehitis. Kivikirik ehitati ilmselt 1280. a paiku (Markus 1999, 201–208). Kuigi samakõrgusjoonte kaart seda ei toeta, tuleb mainida, et rahvatraditsiooni kohaselt olevat kirikust umbes 1,5 km kaugusel Mätjal paiknenud kunagine sadamakoht, millele siiamaani viitavat toponüümid Linnamägi ja Laevamägi (SMM 1924, 36; Kustin 1965b). Praegu on Mätja küla kõrval tegemist soise alaga, mis ulatub kuni mereni välja.

2.4. Kaarma (*Carmele*)

1234. a lepingus mainitud *Carmele* piirkond hõlmas peamiselt hilisemaid Kaarma ja Kärla kihelkondi ning osaliselt Püha kihelkonda, mille idapoolne osa oli tol ajal *Valdele* piirkonna koosseisus (joon 11). Arheoloogiline materjal lubabki tuua välja kaks peamist alapiirkonda: Kaarma ja Kärla. Olulisema tähtsusega neist kahest oli ilmselt Kaarma, kust on teada ka maalinn, mille kõrvale püstitati üks Saaremaa varaseimaid kivikirikuid.

2.4.1. Hilisem Kaarma kihelkond

Kaarma ümbruskond on rikas hilisrauaaegsete kalmete poolest, kuid varasemate mõisate kohta selles piirkonnas kuigi palju kirjalikke teateid säilinud pole, ka puuduvad selle ala kohta peaaegu täielikult 17. sajandi kadastriplaanid. Oletatavate

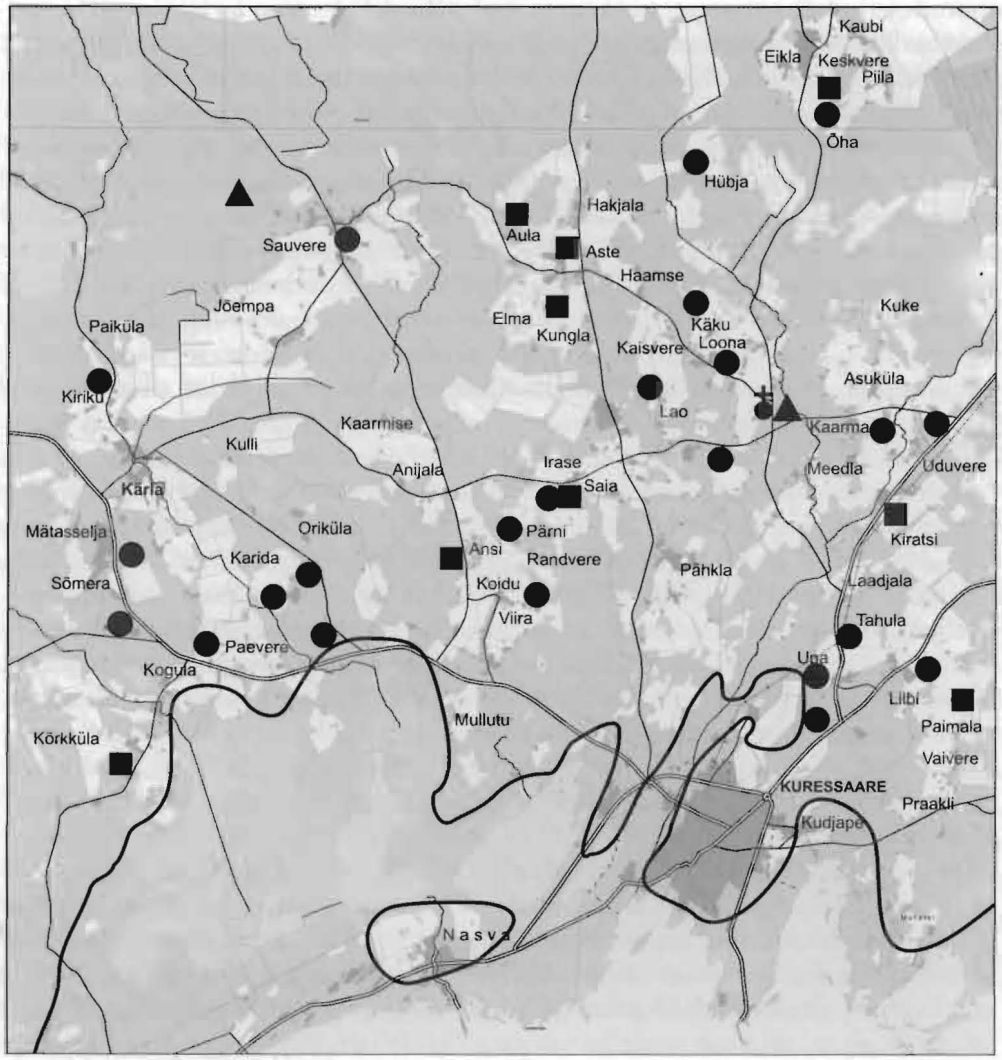

Joon 11. Kaarma *(Carmele)* piirkond.
Fig. 11. Kaarma *(Carmele)* district.

hilisrauaaegsete asustusüksuste määratlemine on seetõttu, vähemalt uurimise praeguse seisu juures, üsnagi keeruline.

Kaarma hilisrauaaegseks keskuseks on kahtlemata maalinn, mille ümbruskonnast on teada ka enamik kivikalmeid. Maalinn asub Põduste jõe kaldal, mis suubub merre praeguse Kuressaare kõrval. Samakõrgusjoonte järgi otsustades moodustas

praegune Põduste jõe suudmeala tuhat aastat tagasi kitsa, üsna sügavalt saare sisemaale tungiva merelahe, mille ääres võib oletada muistset, võimalik et piirkonna tähtsaimat sadamakohta. Linnuse rajamisel võiski ühendusvõimalusel merega olla otsustav tähtsus, pealegi toitis jõgi ilmselt maalinna ümbritsenud kaitsekraavi. Viimast on mainitud 1407. aastast pärinevas ürikus, millega Kaarma preestrile anti ainuõigus kalapüügiks vanas vallikraavis (Saaremaa 1934, 500). Kaarma maalinna on 1860. aastail kaevanud Jean Baptiste Holzmayer, kelle andmetel selle vall olevat koosnenud mullast ja kividest (SMM 1924, 28).

Kaarma maalinnaga seostatakse Liivimaa Vanemas Riimkroonikas kirjeldatud 1261. a sündmusi Saaremaal, mille kohaselt saarlased olevat end kindlustanud Kaarmale rajatud "raidtõkkes", mille sakslased seejärel vallutanud (LVR, 6105–6314). Kuna sama kroonika kirjeldab ka mitmeid linnuseid, jääb siiski selgusetuks, miks on Kaarma linnust nimetatud raidtõkkeks (*Hagen*), "mille saarlased kokku olid löönud" (LVR, 6229–6230). Võimalik, et tegemist oli hoopis mingi ajutise kindlustusega.

Kaarma piirkonna leiurikkaimad kalmed paiknevad maalinnast loode ja kagu pool. Neist ühte, nimelt tänapäeva Käku küla äärealadel asuvat kalmistut on ka kaevatud (Metsar 1949, 1950). Leo Metsari poolt avatud 14 matust kuulusid kõik viikingiaega, kalmistu suur pindala lubab aga oletada ka teistesse perioodidesse dateeritavaid matuseid. Samast lähedusest on juhuleidude põhjal teada veel teine, nn Loona kalme. Pole võimatu, et mõlemad matmiskohad võiksid olla kuulunud samale asustusüksusele. Juba keskajast on teada Loona mõis, mis tollal kandis nime *Waysevere* ning kuulus Lodede perekonnale (Saaremaa 1934, 511). Varasemale muinasmõisale võib osutada ka Käku külast 1880. a leitud 551 hõbemünti sisaldanud 12. sajandi hõbeaare (SMM 1924, 25; Molvõgin 1994, 520–527).

Mõningad kivikalmed on registreeritud Lao ja Sepa külas Kaarma maalinna läheduses (SMM 1924, 18, 22), nende täpsem dateering pole aga teada. Võimalik, et mainitud kalmed markeerivad hilisrauaaegseid asustusüksusi linnusest lääne ja edela pool.

Mitmeid teateid kivikalmetest on Kaarma maalinnast kagu poole jäävatelt põllumaadelt, eriti Uduvere külast ning nn "Kaarma lahinguväljalt". Inspektsioon nimetatud piirkonda 2001. a kevadel võimaldas määrata kindlaks kaks maaparandusega lõhutud kivikalmet, millest üks pärineb viikingiajast, teine aga 11.–12. sajandist (Mägi 2001d). Kuna Uduvere küla, mille põldudel nimetatud kalmistud paiknevad, jääb põllumaade ja soise ala piirile, võiks kalmeid seostada pigem Kiratsi või Meedlaga, mis asuvad põllumaade keskel. Kiratsist on teada ka arvatav keskaegne külakalme. Meedlas (*Mehelen*) paiknes keskajal mõis, mis oli piiskopi enda haldamisel (Saaremaa 1934, 511). Teine, võimalik et nimetatud kalmetega seotud asustusüksus võib olla markeeritud praeguse Asuküla juures paiknenud keskaegse Kaarma mõisaga. Kaarma maalinnast eraldab mainitud kohti soine vöönd.

Neli arvatavalt hilisrauaaegset kivikalmet ning üks oletatav keskaegne laibamatustega kalmistu jäävad tänapäeva Upa ja Tahula ümbruskonda Kuressaarest vahetult kirdes (osa kohti SMM 1924, 22, 26). Torkab silma, et kaks kivikalmet paiknevad otse omaaegsel rannal ning võivad oletamisi tähistada sadamakohta (sadamakohtade ja kivikalmete seosest vt eespool). Keskaegsetest maavaldustest on selles ümbruskonnas teada vaid Praakli, varasem *Kaunismeck*-mõis, mida on esmakordselt mainitud 16. sajandi esimesel poolel (Saaremaa 1934, 512). Võib veel märkida, et Kuressaarest otse põhja pool paiknes keskajal Pähkla mõis, mille põllumaade piiril olevat varasematel andmetel asunud kivikalme (SMM 1924, 20–21). Selle täpne asukoht ega dateering pole paraku teada.

Nii kivi- kui ka külakalmete poolest silmatorkav piirkond on tänapäeva Irase, Pärni ja Randvere ümbruses (SMM 1924, 21 jj). Kirjalike allikate andmeil on sealt teada vähemalt kaks varast maavaldust. 1408.–1415. aastatel läänistati Tilcke von Udensemile (või Tileken von Udesenile) 6½ adramaad, millest suurem osa oli seisnud tühjana juba 50–60 aastat. Järgmise sajandi algul läänistati sama perekonna kätte veel varem Hermann Blyszenile kuulunud 2 adramaa suurune *Randever*-mõis (Buxhövden 1851, 61; Saaremaa 1934, 513; GH 1935, 659).

Lisaks kirjeldatud alapiirkondadele jäid hilisema Kaarma kihelkonna alale veel mõningad keskusest kaugemal paiknevad ning tõenäoliselt suhteliselt iseseisvad asustusüksused. Eeskätt tuleb siinkohal mainida soodest ümbritsetud väikest põllumaade lappi tänapäeva Eikla ümbruses. Piila ja Õha küla vahel paikneb seal ulatuslik ja ilmselt pika perioodi jooksul kasutusel olnud kalmeväli, mida on ka kaevatud (Mägi *et al* 1997; Mägi & Rudi 1999). Keskverest on teada kunagine katoliku kabel ning seda ümbritsev kalmistu (SMM 1924, 17). Hilisrauaaegsed kivikalmed on juhuleidude põhjal otsustades asunud veel Hübjas ja Tõrisel (SMM 1924, 22–23, 30 jj).

2.4.2. Hilisem Kärla kihelkond

Kuigi pindalalt üsna suur, oli asustatud ala Kärla kihelkonnas võrlemisi väike. Enamik siinsetest kivikalmetest on koondunud kihelkonna kaguossa, kunagise merelahe äärde. Kivikirik rajati siia hiljem kui Kaarmale.[14]

Osa Kärla kihelkonna hilisrauaaegseist kivikalmeist on paiknenud otse omaaegsel mererannal. Võib arvata, et Kogula ja Paevere ümbruskonnast tuleks otsida ka ümbruskonna kunagist tähtsaimat sadamakohta. Huvitav on sealjuures märkida, et

[14] Kärla keskaegne kirik pole säilinud, seetõttu pole võimalik teha järeldusi selle arhitektuuri põhjal. Blumfeldti andmetel olevat varasemal kirikul olnud kiri, mille kohaselt see olla valminud 1313. a (Saaremaa 1934, 598). Hiljem ehitati kirik täielikult ümber (Pesti & Rikas 1991, 87).

Kogula juures olevat rahvatraditsiooni järgi kunagi paiknenud linn, mille varemed olevat veel 1920. aastail näha olnud. Samuti mäletab rahvatraditsioon seda, et meri olevat ulatunud kuni linnani välja (SMM 1924, 889). Jääb vaid märkida, et samakõrgusjoonte põhjal otsustades pidigi see nii olema. Kas «linnavaremete»"puhul võiks olla tegemist kunagise sadamakohaga, peaksid näitama tulevased inspektsioonid. Koha tähtsusele võiks osutada seegi, et praeguse Paevere kohal asunud Paadla mõis läänistati alates 1458. a Buxhövdenite perekonnale, kes kasvatasid selle peagi Saaremaa oludes väga suureks mõisaks, mis hõlmas nii Karida ja Kogula kui ka Kõrkvere maad (Saaremaa 1934, 607). Tõenäoliselt kujunes seegi mõis väikeste varasemate maavalduste kokkuliitmise teel, mille kohta kahjuks pole aga säilinud dokumentatsiooni. Võib vaid arvata, et mitmed hilisrauaaegsed kivikalmed markeerisidki tollaseid maavaldusi.

Kõrkküla vahetust lähedusest kivikalmeid teada ei ole, küll aga asuvad seal katolikuaegse kabeli varemed, mille juurest olevat leitud luid (SMM 1924, 89). Võib olatada, et kabel oli – sarnaselt Püha hilisema kiriku kohal asunud kabeliga – seotud sadamakohaga. Rahvatraditsiooni teateil olevat tegemist Kärla varaseima kirikuga, mis alles hiljem viidud üle praegusesse asukohta (SMM 1924, 89). Arvestades Kärla kiriku arvatavalt hilisemat rajamist, võib selles loos olla omajagu tõtt.

Mõned hilisrauaaegsed kivikalmed on teada ka hilisema Kärla kiriku ümbrusest, kus nad tõenäoliselt tähistavad kunagisi muinasmõisaid. Sõmera lähedal paiknes siin keskajal *Laeszma* nime kandnud mõisake, mis esmakordsel mainimisel 1459. a kuulus Hinrik Orgasele. Kärlas oli ka piiskopi enese haldamisel olev riigimõis (Saaremaa 1934, 605–606).

Ülejäänutest eraldiseisev alapiirkond paikneb Kärla kihelkonna põhjaosas Sauvere ümbruses. Sauverest on teada vähemalt üks hilisrauaaegne kivikalme (SMM 1924, 83–84, 88). Ilmselt võib sama asustusüksusega seostada liivaluidetele rajatud suurt kindlustust Lihulinna, millel teostatud kaevamised on osutanud selle kasutamisele 10. kuni 12. sajandini (Peets 1996a). Linnuse asukoht ülejäänud Kärla kihelkonna muististest kaugel vaevalt et lubab seda käsitleda kogu Kärla piirkonna maalinnana; pigem võib oletada Lihulinna seotust hoopis Pidula ümbruskonnaga, millega seda ühendab kitsas kõrgemate maade vöönd.

Tänapäeva Sauvere ümbrusest on keskajal teada vähemalt kaks varast mõisa. *Wackerselge*, hilisem Kandla mõis, on esmakordselt mainitud 16. sajandi algul, mil see kuulus Rackferite perekonnale. Samast ajast on teada ka 1½ adramaa suurune *Terkimeggi* mõis. Nõmpa mõis viimaste läheduses moodustati teadaolevalt alles 16. sajandi lõpul (Saaremaa 1934, 605–607).

2.5. Kihelkonna (*Kiligunde*)

1234. a lepingus mainitud *Kiligunde* piirkond, mis hõlmas ilmselt pärastisi Kihelkonna, Mustjala[15] ja osalt ka Anseküla kihelkondi (joon 12), oli oma pindalalt Saaremaa suurim. Suur osa sellest alast oli ja on tegelikkuses väga liivane või soine ning asustamata. Vastavalt lepingus toodud andmetele olevat *Kiligundes* olnud 600 adramaad põldu, mis jagati kolme vallutaja vahel.[16] Saaremaa ülejäänud piirkondadele iseloomulik linnus kui võimukeskus Kihelkonnal puudus, nn Kihelkonna maalinn kujutab enesest üsna väikest liivaluidetele rajatud kindlustist ning on tõenäoliselt pigem pelgupaik-linnus. Piirkonna keskus näib olevat paiknenud hilisema Kihelkonna kiriku juures, kus oli ka olulise tähtsusega sadamakoht. Kihelkonna sadamat on mainitud 1254. a lepingus, milles sätestatakse, et sadam on piiskopi ja ordu ühises kasutuses (Saaremaa 1934, 565). Kihelkonna kirik on üks Saaremaa vanimaid kiviehitisi, ehitatud tõenäoliselt 13. sajandi keskel (Markus 1999, 190–193). Keskaja lõpul oli ordu haldamisele jäänud Kihelkonna kirik jõukal järjel ning selle juures tegutses talurahva Püha Olavi auks asustatud gild (Saaremaa 1934, 566; Johansen 1951, 304). Viimane teade osutab tugevatele Skandinaavia mõjudele Saaremaa läänepoolseimas kihelkonnas, mida võib nentida ka mitmete muude allikate põhjal.

Kihelkonna kihelkonda on arheoloogiliselt võrdlemisi vähe inspekteeritud, kuigi seal on kaevatud mitut eriaegset muistist. Seetõttu võib oletada, et hilisrauaaegsete kalmete hulk sellel laialdasel alal on olnud tegelikkuses suurem. Enamik Kihelkonna hilisrauaaegsetest muististest on koondunud piirkonna põhjapoolsesse ossa. Peaaegu kõik kalmete põhjal tuvastatavad asustusüksused näivad olevat seotud soodsate sadamakohtadega, mida samuti leidub rohkemal määral piirkonna põhjaosas.

2.5.1. Kihelkonna põhjapoolsem, keskajal ordule kuulunud osa (Suur-Kihelkonna)

Mitu kivikalmet on teada Tagamõisa poolsaare põhjaosast Tagamõisa ümbruskonnast (SMM 1924, 65, 68), kust lisaks on saadud kaks muinasaja lõpu hõbeaaret. Viimastest üks olevat leitud kivikuhja alt koos pronksesemetega ning võiks seepärast kujutada enesest pigem jõuka matuse panuseid (Tõnisson 1962, 206). Tagamõisa mõis, endise nimega *Nemmal*, rajati ilmselt alles 1562. a (Saaremaa 1934, 582). Kui

[15] Mustjala eraldus iseseisva kirikukihelkonnana alles 17. sajandil.

[16] Tuleb arvestada, et 16. sajandil, mil Kihelkonna ja Mustjala moodustasid veel ühise kihelkonna, oli sealsete põllumaade pind kõigest 350 adramaad (Saaremaa 1934, 566). Selline erinevus näib olevat tingitud adramaa mõiste sisu ning selle kui maamõõduühiku suuruse muutumisest.

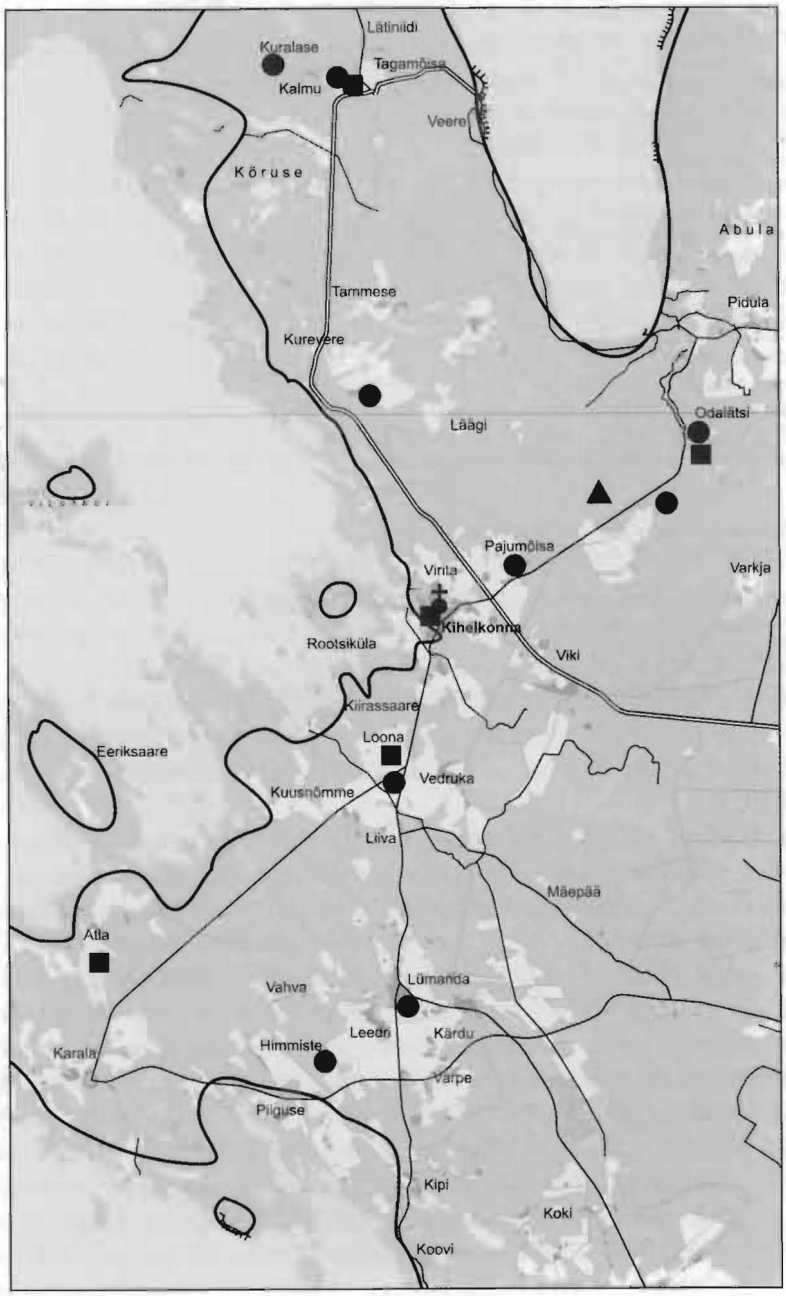

Joon 12. Kihelkonna *(Kiligunde)* piirkonna keskosa.
Fig. 12. The central part of Kihelkonna (*Kiligunde*) district.

Sümbolite tähendused joonistel 4, 6–9.
The symbols on figures 4, 6–9.

- põllud / arable lands
- liigniiske karjamaa / low meadow
- karjamaa või heinamaa / meadow
- soo / wetlands
- mets / forest
- kivine ala / stony area
- noorema rauaaja kalme / Late Iron Age cemetery
- järv / lake
- jõgi / river
- tee / road
- talu / farmstead
- mõis / manor
- kirik / church
- sadamakoht / harbour site
- 17. sajandi rannajoon / coastal line in the 17th century
- 2,5 m samakõrgusjoon / 2.5-m contour line

Sümbolite tähendused joonistel 5, 10–12.
The symbols on figures 5, 10–12.

- hilisrauaaegne kivikalme / Late Iron Age stone cemetery
- keskaegne laibamatustega kalmistu / medieval village cemetery
- linnus / hill-fort
- kihelkonnakirik / parish church
- umbkaudne rannajoon 1000 aastat tagasi / approximate coast-line about 1000 years ago

seal oligi varasemaid väikesi maavaldusi, pole kirjalikku dokumentatsiooni nende kohta säilinud.

Luksuslike panustega hilisrauaaegsed kivikalmed on teada Kurevere küla ümbruses. Samas kaevatud, nooremasse pronksiaega ja eelrooma rauaaega kuuluv kivikalme osutab asustusüksuse pikaajalisusele (Lõugas 1977). Hilisrauaaegsetest kivikalmetest on kaevatud viit (Holzmayer 1880, 16–20; Kustin 1965a; 1966b), mis kõik sisaldasid silmatorkavalt rohkesti panuseid. Teadmata kohast Kureverest olevat 19. sajandil saadud 2–5 hõbedakangi sisaldanud aare. Arvatavalt põhines selle asustusüksuse jõukus soodsal sadamakohal. Varakeskaegsete võimalike maavalduste kohta Kurevere ümbruses puudub paraku igasugune teave. Mõisamajandust sinna teadaolevalt ei tekkinudki.

Kihelkonna kiriku ja sadama lähimat asustusüksust markeerib laiaulatuslik Pajumõisa kalmeväli (SMM 1924, 70–71). Siingi on teada erinevatest perioodidest kalmeid, kaasaegsel tasemel on aga kaevatud vaid üht keskmise rauaaja matmiskohta (Tamla & Jaanits 1977). Pajumõis oli keskajal ordu halduskeskus Kihelkonnal ning seega ordu enese haldamisel (Saaremaa 1934, 580). Oluline asustusüksus juba keskajal on olnud Rootsiküla Kihelkonnast vahetult lõuna pool, mille tähtsusele juba muinasajal peaks osutama 11. sajandisse dateeritav mündiaare (SMM 1924,

74; Tõnisson 1962, 206; Molvõgin 1994, 140–141). Hiljemalt 16. sajandil asus Rootsikülas ka väike, tollal 2 adramaa suurune mõisake (Saaremaa 1934, 582).

Hilisrauaaegseid kivikalmeid on teada veel Odalätsi ja Pidula ümbrusest (SMM 1924, 69–73). Needki on vanad asustusüksused, kuhu mõisamajandus levis hiljemalt 16. sajandil (Saaremaa 1934, 581). *Kiligunde* piirkonna koosseisu kuulus ilmselt ka Paatsa ümbruskond, kuhu oli kujunenud Saaremaa suurim rauatootmiskeskus (Peets 1995; 1996b ja Jüri Peets – autorile). Viimasega on seostatav väike ja suhteliselt nõrgalt kindlustatud 12.–14. sajandi linnus (Kustin 1968a). Hilisrauaaegseid kivikalmeid Loode- ja Põhja-Saaremaalt teada ei ole, kuigi seal kohati, näiteks Võhma ümbruskonnas, leidub rohkesti pronksi- ja eelrooma rauaaegseid muistiseid.

2.5.2. Kihelkonna lõunapoolsem, keskajal piiskopile kuulunud osa (Väike-Kihelkonna)

Keskajal piiskopi haldusesse kuulunud Kihelkonna lõunaosas võib hilisrauaaegsete leidude põhjal rääkida kahest või kolmest alapiirkonnast. Neist esimeses, Loona ümbruskonnas, on teada nii hilisrauaaegne kivikalme (SMM 1924, 67–68) kui ka aastatel 1956–58 kaevatud rauaaja lõpu laibamatustega kalmistu (Kustin 1959a). Samas leiduvad kivikirstkalmed ning kiviaegne asulakoht osutavad pikaajalisele asustusele. Keskaegne Loona mõis, mis siis kandis nime *Kaddel*, kuulus 15. sajandi lõpul Hans Scharenberchile, kes müüs selle edasi Tõnis Rösele (Buxhövden 1851, 42; Saaremaa 1934, 579).

Kolm suurt hilisrauaaegset kivikalmet on teada Lümanda ja Pilguse ümbruskonnast. Lümanda oli keskajal piiskopi haldamisel olev ametimõis, mille oletatava muinasaegse eelkäijaga võiks seostada Mõisaküla piirimaal asuvat hilisrauaaegset kivikalmet, samuti 1889. a mõisa kaevu parandamisel saadud 11. sajandi hõbeaaret (aarde kohta vt Tõnisson 1962, 206; Molvõgin 1994, 142–143). Lümandast edela poole jäi 1558. a rajatud Pilguse mõis (Saaremaa 1934, 581). Pilguse ja Lümanda maade vahel asetsevad kaks rauaaegset kivikalmet, millest üks, Leedri ja Varpe küla karjamaal paiknev "Kabeliväli", on tuntud sealt saadud leidude hulga poolest (SMM 1924, 66–67). Varpest on teada 11. sajandi hõbeaare (Molvõgin 1994, 416). Võib märkida, et nii Leedri "Kabeliväli" kui ka nn Jõgele kalme asuvad omaaegse ranniku läheduses ning võiksid olla seotud seal paiknenud sadamakohaga.

Kiligunde piirkonna kõige lõunapoolsem asustusüksus jääb Koimla ja Riksu ümbrusesse,[17] kus see näib olevat seotud praeguse Riksu järve kohal varem asunud

[17] Hilisem Anseküla kihelkond.

merelahe ning selle ääres paiknenud sadamakohaga. Arheoloogilistest muististest on selles alapiirkonnas registreeritud muinaspõllud ja keskmise rauaaja kalme, rohked kiviraunad lubavad aga eeldada, et asustus püsis seal ka nooremal rauaajal. Lõmalast on 1845. a leitud 11. sajandi hõbeaare (Tõnisson 1962, 206; Molvõgin 1994, 180–184). Mõisaid on selles lähikonnas teada Lahetagusel, kuhu see asutati ilmselt alles 16. sajandil, ning Lõmalas, mis hiljemalt alates 17. sajandist kuulus Kuressaare linnale (Saaremaa 1934, 388, 580).

2.5.3. Kihelkonna piirkondlik eripära

Torkab silma, et Kihelkonna kihelkonna asustusmuster oma hõreda, selgelt rannikuga seotud asustusüksustega erineb mõnevõrra ülejäänud Saaremaast. Ka puudub siin keskse asukoha ja tugevate kindlustustega linnus, mida saarte ülejäänud piirkondade puhul võis pidada poliitilise võimu keskuseks. Piirkondlike erinevustena võib tuua välja veel kivikuhelikega kaetud kalmete sagedase esinemise ning Saaremaa ülejäänud osale 11. ja eriti 12. sajandi jooksul iseloomulike ilma konstruktsioonita kivikalmete vähesuse või isegi täieliku puudumise. Tihti on siin tegemist suurte kalmeväljadega, millesse on maetud pika aja jooksul. Peaaegu iga *Kiligunde* piirkonna asustusüksus on markeeritud 11.–13. sajandi hõbeaardega, samas kui ülejäänud Saaremaal ja Muhus on selle perioodi aardeid teada vaid üksikuid.

Kiligunde piirkonna muistne asustusmuster sarnaneb tugevasti naabersaare Ojamaa omaga, sama võib nentida kalmete, kalmistute ja aarete kohta (Ojamaa kohta vt näiteks Lindquist 1968; Carlsson 1979). Polegi seetõttu ehk üllatav, et just Kihelkonna kalmetes on nii juhu- kui ka kaevamisleidude hulgas eriti rohkesti Ojamaa või Kesk-Rootsi päritolu esemeid. Saaremaa oludes ebatavalised on ka osa siinsetest kalmevormidest, näiteks keskmise rauaaja kalme Pajus ning 12. sajandi lõpu või 13. sajandi alguse laibamatused Loonal. Hiliseid, 12. või isegi 13. sajandi algusesse dateeritavaid kivikuhelikkalmeid on seni täheldatud vaid siinseil kalmistuil.

Keskajast on teada, et Kihelkonna kihelkonnas oli rohkesti rootsi asundusi, mis aga üldiselt arvatakse olevat tekkinud alles 14. sajandist alates (Johannsen 1951, 294–309; Saaremaa 1934, 567–568). Küsimus võimalikust varasemast rootsi asustusest peab siinkohal jääma lahtiseks, võib vaid nentida, et Saaremaa läänepoolseim piirkond on olnud keskmisest tugevamate rootsipoolsete mõjutustega juba muinasajal.

2.6. Sõrve (*Sworve*)

Sõrve poolsaarel, mis muinasaja lõpus ja keskajal moodustas ülejäänud Saaremaast kitsa väinaga eraldatud saare, pole teada ühtegi kindlalt rauaaja lõppjärku dateeritavat muistist ning isegi selle perioodi juhuleide on saadud vaid üksikuid. Võib seetõttu arvata, et siinne asustus oli hõre ning koosnes võrdlemisi vaestest majapidamistest. Peamiselt seetõttu tunduvad põhjendamatud ka oletused, et Läti Henriku poolt mainitud Uus sadam oleks võinud paikneda kusagil Sõrve poolsaarel (näiteks Saaremaa 1934, 445; Mäss 1996, 92–99).

Keskajal oli Sõrves kaks kihelkonnakirikut – Anseküla ja Jämaja, mis aga ilmselt kumbki ei kuulunud Saaremaa varasemate kiviehitiste hulka. Säärest on teada ka katolikuaegne kabel.

Saaremaa jagamise lepinguga 1234. a langes Sõrve Riia linna valdusesse, seejärel aga Saare–Lääne piiskopkonnale. Võimalik, et just poolsaare perifeerse asukohaga seoses oli siin keskajal vähe mõisaid ning teadaolevalt mitmeid vabatalupoegi (Saaremaa 1934, 447). Varaseimatest mõisatest on teada Torgu, mis oli Sõrve ametkonna halduslikuks keskuseks, ning Sääre. Torgu ümbrusest on teada ka mõningaid, võimalik et rauaaja lõppu kuuluvaid juhuleide ja münte, mis pole aga säilinud (SMM 1924, 7). 10½ adramaa suurune Sääre mõis läänistati juba 1390. a Clawes Koreverile, kelle perekonna kätte see jäi kuni 1516. a (Buxhövden 1851, 23; Saaremaa 1934, 462). Võib märkida, et 14. sajandi läänistuse kohta oli see ebaharilikult suur. Rahvatraditsioon seob Koreveride perekonnaga ka Sääre kabelit, mille need olevat lasknud ehitada Sääre sadamas peatuvate meresõitjate tarbeks (Saaremaa 1934, 445–446).

Vanematest Sõrve mõisatest võiks mainida veel tänapäeva Kaugatuma juures paiknenud Leo mõisa, mis keskajal kandis nime *Lahye* ning kuulus 15. sajandi algul Tomas Blötterile (Saaremaa 1934, 388). 1490. a on mainitud Kargi (*Karky*) mõisa, mis siis kuulus Hans Schardenbäckile (Saaremaa 1934, 461).

3. Arutelu

Loodetavasti õnnestus eelnevaga näidata, et eksisteerib ilmne seos varaseimate kirjalikes allikates mainitud mõisate ning hilisrauaaegsete kalmete vahel. Siinkohal tuleb rõhutada, et nimetatud seos ei ole kuigivõrd silmnähtav, kui vaadelda mõisatest vaid hilisemaid, mis tavaliselt olid kujunenud mitmete varasemate valduste kokkuliitmise läbi. Pealegi olid 16. ja 18. sajand Saaremaal perioodid, mil tekkis rohkesti uusi mõisaid, neist osa varasematele ääremaadele.

Veelgi lähemalt näivad olevat seotud keskaegsed mõisad ning muinasaja lõppu või keskaja algusesse kuuluvad aardeleiud. See, nagu eelnevgi, on seletatav põllu-

majandusliku iseloomuga asustusüksuste püsimisega parimatel põllumaadel. Võib arvata, et suurem osa keskaegseid väikemõisaid eksisteeris ühel või teisel kujul juba rauaajal.

Mõnede hilisemate mõisate juures tuvastatud piiratud ulatusega kultuurkiht osutab, et seal varem paiknenud asustusüksuse keskus oli suurtalu või muinasmõis ka hilisrauaajal (näiteks Kantsi ja Iruste, vt eespool), põhimõtteliselt võis aga vähemalt osadel juhtudel olla tegemist ka mõis-küla-sees tüüpi asustusüksusega. Termin *muinasmõis* tuleb sealjuures võrdsustada terminiga *suurtalu*, kuivõrd küsimus on üksnes nimetuses. Samuti pole võimalik üheselt määratleda, millisest suurusest alates võib talust rääkida kui suurtalust *resp* muinasmõisast. Tõenäoliselt oli see piir eri kohtades erinev, oli ju osa keskaegseid väikemõisaid Saaremaal vaid ½–1 adramaa suurused.

3.1. Hilisrauaaegsetest piirkondadest keskaegse administratiivse ja kirikliku jaotuseni

Nagu näidatud, on Saaremaa paremad põllualad olnud kasutusel juba enne vallutust, mõned koguni pronksi- või kiviajast alates. Kui käsitleda kalmeid asustuse indikaatorina, jääb mulje, nagu oleks hilisrauaaegsed inimesed elanudki üksnes parimatel põllumaadel. Tegelikkuses oli asustus ilmselt juba muinasajal laiem, suurem osa talumajapidamisi aga mattis oma surnuid mingil muul moel kui kivikalmetesse.

Hilisrauaaegsed kalmed koonduvad sageli hilisemate kirikute ümbrusesse, mis koos 1234. a lepingus ära toodud piirkondadega lubab oletada, et üldjoontes vastas Saaremaa administratiivne jaotus rauaaja lõpul hilisemale kiriklikule jaotusele. Tegelikult on õigem väita, et kirikud püstitati juba varem välja kujunenud keskustesse, seda enam, et võib oletada Saaremaa eliidi otsest osavõttu nende ehitamisest (Mägi 2002, 154–157).

Suur osa Saaremaast ja Muhust on olnud kas soine, liivane või kivine ala, kus viletsa põllumaa tõttu tekkis asustus rohkemal määral alles uusajal. Seda arvestades olid muinasaegsed piirkonnad üksteisest eraldatud juba looduslike tingimuste poolest. Samas leidus peaaegu igas piirkonnas ülejäänuist laia soode vööndiga eraldatud põllumaade lapikesi, mis tõenäoliselt olid suhteliselt iseseisvad asustusüksused. Parimateks sellekohasteks näideteks on Tagavere Põide lääneotsas, Pamma Karjas, Eikla ümbrus Kaarmast põhja pool ning Sauvere ümbruskond Kärla kihelkonna põhjaotsas. Kõik need väikesed, põllumajanduseks sobivate maadega alad on markeeritud hilisrauaaegsete kivikalmete ning mõningatel juhtudel ka keskaegsete külakalmistutega. Mõisamajandus tekkis neil aladel tihti alles uusajal.

1234. a lepingu põhjal võib arvata, et väikesed eraldiseisvad asustusüksused loeti kuuluvaks suuremate piirkondade alla. Tõenäoliselt olid sealsed elanikud piirkondade keskustes resideerivatest pealikest mingil moel poliitilises sõltuvuses. Tõmmates paralleele viikingiaegse Skandinaaviaga, võib arvata, et nad osalesid füüsiliselt ja/või maksude maksmisega piirkonna kaitsevajaduste täitmisel, olid näiteks kohustatud mehitama ja korras pidama sõjalaeva, panema vajaduse korral välja teatud hulga sõjamehi või osalema linnuse ülalpidamises (Skandinaavia paralleelid vt näiteks Lindkvist 1988; Varenius 1998, 36–92).

Kuna 1234. a lepingus mainitud Saaremaa piirkonnad koosnesid enamasti kahest hilisemast kirikukihelkonnast ning kuna Taani Hindamisraamatu kohaselt oli Saaremaal vaid 4 kihelkonda, on oletatud, et Muhu ja Pöide võisid muinasaja lõpul moodustada ühise piirkonna ning et Muhu on 1234. a mainitud eraldi vaid seepärast, et see oli eraldi saar (Saaremaa 1934, 266–267). Arvestades maatõusu, kuulus tegelikult ka Pöide koosseisu rauaajal mitu eraldi saart. Muhuga kokkukuulumise kasuks räägib asjaolu, et Väikese väina kaldale rajatud Muhu linnus jäi saare asustuskeskusest eemale. Väliskuju ja dateeringu põhjal võib arvata, et tegemist on samalaadse tugevate kindlustustega poliitilise keskusega nagu Valjala ja Kaarma maalinnad, viimased aga paiknesid ka asustuskeskustes.

Kui vaadelda Pöidet ja Muhu ühise piirkonnana, omab Muhu linnus sobivaimat keskset positsiooni. Oletuse kasuks räägib veel asjaolu, et Pöide maalinn on põlenud maha ilmselt 1000. a paiku, mõningate Muhu linnusest saadud leidude põhjal võib aga arvata, et see püstitati 11. sajandil. Niisiis võib oletada, et just sel ajal toimus kahe piirkonna liitumine. Kuna Pöide piirkond oli siiski kalmete ja muinasleidude põhjal otsustades mõjuvõimsam, liitis see pigem enesega Muhu, kui vastupidi. 1227. a vallutas ordu, Riia piiskopi ja Riia linna ühisvägi Muhu linnuse, liikus aga sealt edasi otse Valjalasse, kuigi Pöide maalinn pidi olema tolleks ajaks uuesti üles ehitatud. Sedagi võib seletada Muhu linnuse kui Pöide–Muhu ühispiirkonna keskusega. Nagu Muistse Vabadusvõitluse kulg mandril osutas, tähendas keskse linnuse vallutamine ühtlasi kogu piirkonna alistumist, sestap siirdusidki vallutajad 1227. a Muhust otse järgmise piirkonna keskuse, Valjala maalinna alla.

12. sajandi Saaremaal eksisteeris tegelikult veel linnuseid, mis aga paiknesid asustuse äärealadel ega olnud nii tugevasti kindlustatud kui keskustes asuvad maalinnad. Torkab silma, et Karja "Kooljamäed" asuvad väikese Pamma asustuspiirkonna juures, Lihulinna võiks oletamisi seostada Sauvere ümbruskonnaga, nn Kihelkonna linnust aga Odalätsis teada olevate kalmetega. Kas ei või seega arvata, et need linnamäed osutavad kunagistele poliitilistele "mängudele", võimuvõitlusele piirkondade pealike ning vähemtähtsate, kuid samas suuresti iseseisvate alapiirkondade pealike vahel? Ilmselt tuleb alapiirkonna pealiku residentsina käsitleda ka Paatsa linnust, mis oli seotud läheduses asuva rauatootmiskeskusega.

Henriku Liivimaa kroonikas on Valjalat nimetatud Saaremaa kõige tähtsamaks keskuseks; kui sealne maalinn 1227. a alistus, tõi see kaasa kogu Saaremaa allaheitmise (HCL, XXX: 5). Arheoloogilised kaevamised maalinnal on osutanud, et see oli rajatud alles 12. sajandil (Kustin 1963; 1966a), olles seega selgelt hilisem Põide, tõenäoliselt aga ka Kaarma maalinnast. Arvestades, et Valjala näol on tegemist siiski suhteliselt piiratud alaga, mis, eriti võrreldes naaberpiirkondade Põide ja Kaarmaga, ei olnud silmatorkavalt soodus ei põllumajanduse arenguks ega ka sadamakohtade rajamiseks, tekitab selle ala äkiline esiletõus 12. sajandil mõneti üllatust.

Heites pilgu kaardile, võib veenduda, et Saaremaa tuumikala – s.o piirkond alates Kärlast ja lõpetades Muhuga – suhtes evib Valjala äärmiselt keskset positsiooni. Valjala esiletõusus võib seega näha võimu tsentraliseerumist 12. sajandil, mis sobib kokku Saaremaa kalmete leiuainese põhjal täheldatava sotsiaalse hierarhia süvenemisega samal perioodil (Mägi 2002, 142–146). Väljapoole "ühinevaid" piirkondi jääks sellisel juhul Kihelkonna, mis on aga ülejäänud Saaremaast suhteliselt eraldatud ning mille arheoloogiline leiumaterjal ning muististe iseloom erineb mõnevõrra ülejäänud saarest (vt 2.5.3).

Võib oletada, et ümbritsevate piirkondade pealikud sattusid 12. sajandil järkjärgult suurenevasse sõltuvusse Valjalas resideerivast ülikust. Muinasaja lõpul pidi see sõltuvus olema veel üsna nõrk, kuna kirjalikud allikad mainivad Saaremaa vanemaid järjekindlalt mitmuses. Vaid ühel korral, nimelt Valjala alistumise kirjeldustes, on Läti Henrik nimetanud sealset eliiti *nobiles*, millist terminit ta üldiselt kasutab vaid Lääne-Euroopa aadlike puhul (HCL, XXX: 5 jj ja Enn Tarveli kommentaarid). On tõenäoline, et tavapärastest *seniores*'test või *meliores*'test erineva terminiga tahtis kroonik osutada kõrgemale sotsiaalsele päritolule.

Saaremaa allutamine Lääne-Euroopa sotsiaalsele ja majanduslikule ühiskonnakorraldusele 13. sajandi algul pidi tegema lõpu ka Valjala esiletõusule. Feodaalne kord nägi ette maaisanda ja talle alluvad vasallid ning mingil "teisel maaisandal" selles süsteemis mõistagi kohta polnud. Kuigi Valjala eliitperekond jäi tõenäoliselt veel mõneks ajaks "parimaks paremate seas", kaotas Valjala oma keskse positsiooni ning muutus taas lihtsalt üheks Saaremaa piirkondadest. Siin mängib ilmselt kaasa Saaremaa jaotamine kahe võimukandja vahel, mistõttu uued keskused kujunesid lähtuvalt kas ordule või piiskopile kuuluvatest aladest. Võib-olla olid saarlased *Utnechat* ja *Phyledeve*, keda kirjalikud allikad on 1297. a Haapsallu piiskopi juurde läkitatud Saaremaa vaimulike ja vasallide ühisdelegatsiooni hulgas eraldi esile tõstnud (Busch 1934, 50) just Valjala viimased keskset positsiooni nautivad ülikud? Kuna piiskop rajas oma residentsi siiski Kaarma, mitte Valjala lähedusse, peab paraku oletama, et piiskopi valduste suhtes keskne Kaarma oli tolleks ajaks Valjala tähtsuselt ületanud.

Saaremaa kiriklik jaotus järgis, vähemalt 13. sajandi jooksul, muinasaegseid administratiivseid üksusi. See on ka loomulik, kui eeldada ristiusu kiiret tunnustamist

kohaliku eliidi poolt. Varasemaid piirkondi järgis põhimõtteliselt ka poliitiline jaotus, välja arvatud Kihelkonnal. Samas puudus *Kiligunde* piirkonnas juba muinasajal kompaktne keskus ning sealsed asustusüksused paiknesid hõredalt, mis ilmselt tegi lihtsamaks ka nende jagamise erinevate maahärrade vahel.

Esimesed vallutusjärgsed väiksemad ümberkorraldused tehti Saaremaa piirkondade piiride osas 1238. a, mil ordu loovutas piiskopile veerandi ehk 50 adramaad Muhust. Hiljem piiskopid selle valduse siiski kaotasid. 1254. a lepinguga jaotati üksikuid külasid Pöide piirkonna läänepiiril ning kinnitati Kihelkonna põhjaosa ordule, lõunaosa Saare-Lääne piiskopile (Saaremaa 1934, 283). Üldjoontes jäi saavutatud administratiivne jaotus püsima kuni keskaja lõpuni.

3.2. Keskused

Nagu kalmete paiknemine maastikul osutas, koondusid need enamasti parimate põllumaade ümber. Enamikul juhtudel olid keskused seega selgelt agraarse iseloomuga. Esmatasandi keskused püsisid üldjoontes samal kohal läbi keskaja kuni uusajani välja, kuigi asustus iseenesest laienes. Uudismaa hulk polnud Saaremaal siiski kuigi suur: Pöide kihelkonnas näiteks 17. sajandi esimesel poolel adramaade arv koguni vähenes, samas kui talude arv kasvas rohkem kui kolmandiku võrra (Saaremaa 1934, 698–702). Sõjad, katkud ja näljahädad põhjustasid sageli talude tühjaksjäämist, nii et ülesharitava maa pindala jäi ka rahvastiku lisandudes umbkaudu samaks.

Muutused esmatasandi keskustes olid enamasti põhjustatud mõisate suurenemisest. Kui õnnestus liita uusi maavaldusi nii, et vana mõisasüda jäi äärealale, viidi ka mõisamajapidamine mõne aja möödudes üle kesksemasse asukohta (näiteks Iruste mõis Pöide kihelkonnas, mis, ilmselt uute valduste lisandudes, viidi üle praegusesse Reinusse). Võib arvata, et sarnased protsessid toimusid juba muinasajal. Kuna võim tugines juba siis peamiselt maaomandil, olid piirkondade pealike hallatavad maad ilmselt keskmisest oluliselt suuremad ning soodsama asukohaga.

Pöide–Muhu, Valjala ja Kaarma piirkondades markeeris keskusi maalinn, mida võib pidada poliitiliseks keskuseks. Kuna merega seotud tegevusalad olid Saaremaal ja Muhus väga olulise tähtsusega, on kõigi nimetatud piirkondade maalinnade asukohavalikul peetud tähtsaks ühendust merega. Nii Valjala kui ka Kaarma maalinna alla on ulatunud muinasajal jõgi, mis suubus merre tollases sadamakohaks sobivas lahesopis linnusest 4–5 km kaugusel. Pöide maalinna mahajätmise viikingiaja lõpul võis lisaks poliitilistele oludele tingida ka Koigi järve soostumine ning seega mereühenduse kadumine.

Lisaks muinasmõisatele ja linnustele ongi sadamad olnud Saaremaal olulise tähtsusega keskusteks. Vähemalt Püha ja Kihelkonna kirikud on püstitatud otseselt

sadamakohtadesse. Neist esimene oli algselt peamiselt meresõitjate tarbeks mõeldud kabel, nagu neid leidus Saaremaa rannikul mujalgi (näiteks Kõrkveres ja Sääres). Püha kirikukihelkond loodi vähemalt sajand peale Saaremaa vallutamist, peamiselt seetõttu, et see ala jäi Valjala ja Kaarma kihelkonnakirikuist juba liialt kaugele.

Soodne sadamakoht on olnud oluline pea kõigi Saaremaa ja Muhu rannikulähedaste asustusüksuste tekkes. Enamasti paikneb asustusüksuse keskus sel juhul rannikust 1–2 km kaugusel, põllumaade keskel, ning otseselt rannal on olnud vaid sadamakoht. Hiljemalt keskajal tekkisid sellistesse sadamakohtadesse sageli kalurite külad, milliseid võib üsna rohkesti leida 17. sajandi kadastriplaanidel. Kuna eriti Saaremaa lõunarannikul on maatõus rannajoont praeguseks tugevasti muutnud, asub suurem osa kunagisi sadamakohti tänapäevasest rannikust kaugel, sageli siiamaani liigniiske ala kõrval. Otsene seos sadamakohtadega on jälgitav keskaegsete lauamõisate ehk maksukogumiskeskuste paiknemises. Need on ilmselt rajatudki kunagistesse asustuskeskustesse, mille sadam võimaldas ligipääsu ka maa kerkimise järel ning suurema süvisega laevadele.

Taani uurija Jens Ulriksen on käsitlenud sealseid muinasaegseid sadamakohti tihedas seoses ühiskondliku arenguga. Temagi juhib tähelepanu sadamakohtade paiknemisele tähtsamate asustuskeskuste lähikonnas, kuna need teenisid eelkõige eliidi poliitilisi ja majanduslikke huve. Alates 8. sajandist, mil rahvusvaheline kaubandus hakkas mängima olulisemat rolli, võim aga baseeruma vahetuse ja prestiižkaupade kõrval rohkem elanikelt kogutavatel maksudel, võib täheldada nn spetsialiseerunud sadamakohtade osatähtsuse kasvu. Viimased kujunesid eliidi otsese kontrolli all, kuigi neid mõistagi kasutas ka ülejäänud elanikkond. Seoses linnade tekkega 11.–12. sajandil jäeti suur osa varasematest sadamakohtadest maha või jäid need üksnes lokaalsesse kasutusse (Ulriksen 1998, 216–228).

Arvestades Taani suures osas saarelist asendit, on sadamakohtade osas paralleelide tõmbamine Saaremaaga igati õigustatud. Ilmselt olid ka siinsed hilisrauaaegsed sadamakohad, mis enamasti asusid põllumajanduslike asustusüksuste lähikonnas, kohaliku eliidi otsese kontrolli all. Kuigi Eesti saartele keskajal linnu ei tekkinud, mängisid siinsete alade majanduses olulist rolli Eesti läänerannikule kohe peale vallutust rajatud linnad, kuhu kontsentreerus rahvusvaheline kaubandus. Muutunud poliitilised olud ning sotsiaalsed suhted tegid lõpu hilisrauaaegsele mereröövile ning suurele osale kohalikult tasandilt lähtunud kaubandusest. Tulemuseks oli ilmselt ka Saaremaal suurema osa varasemate sadamakohtade tähtsuse vähenemine või ka nende täielik mahajätmine. Sobivateks näideteks oleksid siinkohal Kurevere asustusüksus Kihelkonnal ning Viltina–Randvere–Asva alapiirkond Põidel (viimane vt lähemalt Mägi, ilmumisel). Olulisema tähtsuse säilitasid vaid maksukogumiskeskuste juurde kuuluvad sadamad.

Seos varasemate võimukeskustega on täheldatav Saaremaa keskaegsete maahärrade residentside asukohavalikul. Kuna Kaarma jäi piiskopi halduses olevate maade

keskele ning kujutas enesest piirkonna keskust juba varem, oli see 13. sajandil ilmselt ka piiskoplikuks halduskeskuseks. Kersti Markus on täheldanud, et Kaarma kirik võis oma suuruse ning mõningate arhitektuursete joonte järgi otsustades olla algselt planeeritud üheks piiskopkonna peakirikuist (Markus 1999, 184–186). Oma poliitilise residentsi, Kuressaare linnuse asukohavalikul lähtus piiskop järjepidevusest vana, Kaarmal asunud keskuse tähtsaima sadamakohaga. Uus kindlus koos sadamaga rajati poolsaare tippu, võimalikult lähedale avamerele.

Ordugi rajas oma esimese linnuse küllap vanast võimukeskusest lähtuvalt Põidele, tollal juba eksisteeriva kiriku kõrvale. Kuigi üpris kiriku lähedale ulatub veel 17. sajandi kaartidel jõgi, oli asukoha peamiseks miinuseks ilmselt väljapääsu puudumine merele. Kui saarlased linnuse Jüriöö ülestõusu käigus vallutasid, ei hakatud kordama sama viga ning ehitama vana kindlust uuesti üles. Uus kants rajati Maasile, tol ajal ilmselt juba poolsaare tippu, sügava ja isegi kogedele sobiva sadama kõrvale. Siingi oli vana sadamakoht, millega olid seotud Tumala ümbruse asustusüksus(ed), algselt paiknenud kusagil sügavale sisemaale ulatuva lahesopi kaldal.

3.3. Järjepidevus rauaaegsete maaomanike ja keskaegsete vasallide vahel

Torkab silma, et varasematest kirjalikest allikatest teada olevad vasallid on keskaja lõpuks Saaremaa mõisaomanike nimekirjast peaaegu kõik kadunud (Saaremaa maaomanikud vt GH 1935; Seresse 1996, 87). Enamasti on väikemõisad ajapikku ostetud üles tugevamate naabrite poolt. Võib arvata, et väikesed, 1–2 adramaa suurused mõisakesed, põhimõtteliselt suured talud, kas ei suutnud püsida iseseisvate majandusüksustena või avaldati nende omanikele poliitilist ja/või majanduslikku survet, igal juhul on sagedased mõisate müümised ja pantimised. Samas on väikeaadli kõrge väljasuremisprotsent iseloomulik kogu Euroopa feodaalühiskonnale, mida on seletatud ka lihtsalt demograafiliste teguritega olukorras, kus läänid olid päritavad reeglina vaid meesliini pidi (Bartlett 2001, 78–79). Saaremaal, kus sarnaselt enamikule Põhja-Euroopast oli valitsev maavalduste nii mees- kui ka naisliini pidi pärimine, on suur osa mõisu liidetud abiellumise teel, mida vähemalt keskaja alguses võiks käsitleda kui üht märki kohaliku eliidi saksastumisest. Samas olid keskaegsed maavaldused siingi väga erinevad: esines nii pärusvaldustele sarnanevaid omandeid kui ka meeslääne ja eluealääne, kusjuures staatus aegade jooksul sageli muutus. Võib arvata, et samasugune kitevus valitses ka sotsiaalseis suhteis.

Eesti ajalookirjanduses on üritatud keskaegseid eesti soost vasalle sageli (ees)nimede põhjal eristada (näiteks Johansen 1933, 734–749; 1951; Ligi 1968, 17). Kuna kohalik eliit Saaremaal võttis üsna kiiresti omaks uue usu ja maailmakorralduse (vt lähemalt Mägi 2002, 148–157), muudeti ilmselt meelsasti ka ni-

med saksapäraseks, mistõttu eesti päritolu otsimine üksnes nimekuju põhjal pole siinkirjutaja meelest põhjendatud. Pealegi esinevad nimed valdavalt saksakeelseis ürikuis, kus need kirjapanduina võivad erineda igapäevaelus kasutatavatest. Lisaks tõi ristiusk kaasa eriti eesnimede "kristianiseerumise" ning rahvusvahelisemaks muutumise. Soomes on täheldatud (väike)aadli hulka kuuluvate isikute nimede rootsistamist eriti 14. sajandil ja 15. sajandi algul (Anthoni 1970, 59). Isikunimede seost sotsiaalse staatusega ühiskondades, kus üks etnos on allutatud teisele, ning sellega kaasnevat teatud positsiooni saavutanud inimeste nimevahetust on täheldatud ka mujal Euroopas, näiteks Iirimaal. Kohalike kohanimede kasutuselevõttu võõramaiste vasallide perenimedena on märgatud pigem olukordades, kus mujalt pärit väikeaadel on üritanud uues keskkonnas kultuuriliselt kohaneda (Bartlett 2001, 92–93, 218–219). Saaremaa, nagu ka ülejäänud Eesti ja Läti puhul pole viimane variant ilmselt kuigi tõenäoline.

Keskaegsel Saaremaal võib seega pidada eestlasteks vasalle, kelle nimed on moodustatud eestipärastest kohanimedest ning kes üldjuhul ajastu lõpul enam ürikutes ei esine. Sellised on näiteks Hermann von Nigate Nigate külast, Heinrich Leytzkull Leisist, Hans von Koykele Koiklast, Hans von Jegel Jõe(lepa)st, vennad Hans ja Hinke von Jurs Jursist, Könningid Kuningustest. Ainult varasemates Saaremaad käsitlevates kirjalikes allikates esinevad ning suure tõenäosusega kohalikku päritolu näivad olevat Titferid, Rakferid, Kunnaverid, Kokenkayed, Paykeled, Koreverid ja Larid, võib-olla ka Curlandid, Udesenid ja Ninegallid. Veel 15. sajandil omas Sõrves Salme külas 1 adramaa suurust maavaldust Wilke von der Salme (Saaremaa 1934, 447). Tõenäoliselt võib päritolult eestlasi näha ka teiste, sageli läbinisti võõrapäraste nimede taga. 1490. a on mainitud "põlisi sõrulasi", talupoegi ja *honesti viri* Jacobus Branti ja Olauus de Berget[18] (Saaremaa 1934, 447).

Kuhu siis ikkagi kadus Saaremaa hilisrauaaegne eliit? Põide ja Valjala kihelkondade põhjal, mille kohta on rohkemal määral varaseid kirjalikke allikaid, näib, et vallutusele järgnevatel sajanditel oli saarte põllumajanduseks sobiv maa jagatud ära rohkete väikeste maavalduste vahel. Arvestades Saaremaa poliitilist ajalugu 13. ja ka veel 14. sajandil, pidi valdav enamik maaomanikest sel ajal olema kohalikku päritolu (vt lähemalt Mägi 2002, 148–157), st ilmselt püsis hilisrauaaegne administratiivne, poliitiline ja sotsiaalne jaotus. Selles, et pisimaavaldused püsima ei jäänud, vaid järk-järgult suuremateks liideti, ei tasuks ehk näha niivõrd rahvuslikul kuuluvusel põhinevaid vastuolusid, kuivõrd ühiskonna normaalset arengut feodaal-

[18] Paul Johansen peab neid nimede põhjal rootslasteks, kuigi samas nimekirjas esineb veel kolmaski isik, Jacobus Nicolai, kelle Ojamaa päritolu on eraldi rõhutatud (Johansen 1951, 301). Kõik kolm esinevad tunnistajatena protsessis Sõrve kuuluvuse üle. Sõrves ei arvata olevat tol ajal olnud kuigi palju rootsi asustust, seepärast peaks olema vähe põhjendatud arvamus, et "põlised sõrulased" ning kõigi sõrulaste esindajad olid tegelikult rootsi päritolu.

se maailmakorralduse raames. Võib arvata, et hilisrauaaegse eliidi tipud, eeskätt linnustes resideerinud vanemad ning nende kaaskondlased, saksastusid ülejäänud maaomanikest kiiremini ega pruugi keskaegsetes kirjalikes allikates olla enam eestlastena äratuntavad. Feodalismile üldiselt on iseloomulik jäik sotsiaalne hierarhia, mistõttu vasallid, kuigi ehk algselt eesti päritolu, üritasid ilmselt ka tahtlikult distantseeruda talupoegadest, s.o eestlastest.

Nagu mõisate kujunemislugugi osutab, toimus saksastumine ning maavalduste suurendamine sageli abielude teel. Rohkemal määral ilmnes saksastumine ehk alates 15. sajandist, kui Saaremaal hakati mõisaid läänistama ka vanade (balti)-saksa suguvõsade liikmeile. Teadaolevate kirjalike allikate põhjal on selge, et abielud üritati Saaremaalgi sõlmida enamasti sotsiaalselt võrdsete perekondade vahel, st kindlalt Saksamaa päritolu perekondade liikmed abiellusid eeskätt omavahel, tihti eestipäraste nimedega väikemõisate omanike järeltulijad aga omavahel. On siiski ka vastupidiseid näiteid, samuti abiellumist naistega, kes ilmselt pole mõisaomanike tütred ja/või kellel vahel on üpriski eestipärased nimed (GH 1935). Seoses enamiku maavalduste pärimisega nii mees- kui ka naisliini pidi toodi mõis meessoost järeltulijate puudumisel tihti abiellu kaasa ning vahel läänistati edaspidi isikutele, kellel varem tõenäoliselt maavaldusi polnud. Aadlinaiste abiellumist mitteaadlikest meestega, mis sageli avas mehelegi võimaluse (väike)aadlike hulka pääsuks, on täheldatud keskaegses Soomes. Mõistagi esines ka vastupidiseid variante, st eriti väikeaadlike abiellumist talupoegade või muude sotsiaalsete kihtide esindajate tütardega. Sotsiaalselt ebavõrdsed abielud olid enamasti seotud osa väikeaadli hulka kuuluvate suguvõsade vaesumisega (Anthoni 1970, 195–204). Saaremaa puhul tuleb samas arvestada, et maavaldusi ja abielusid käsitlevad keskaegsed ürikud on meieni säilinud vaid valikuliselt ning pärinevad enamasti hilisemast perioodist kui 13.–14. sajand.

4. Kokkuvõte

Nagu selgus, on Saare- ja Muhumaa piirkonnad ning lokaaltasandi keskused püsinud suhteliselt stabiilsena läbi (hilis)rauaaja ja keskaja kuni üpris hilise perioodini välja. See on tingitud eelkõige asustuse jätkuvalt põllumajanduslikust iseloomust. Väiksemad muutused on täheldatavad peamiselt seoses maapinna tõusu ning rannajoone nihkumisega, samuti mõisate suurenemisega.

Poliitiliste keskuste nihkumine 12.–14. sajandi Saaremaal on seotud saarte jagamisega kahe poliitilise võimu, ordu ja piiskopi vahel. Haldusalade keskused kujunesid maavalduste keskele, vastavalt Kaarma ja Pöide lähedusse. Valjala, mida 13. sajandi algul oli nimetatud kogu Saaremaa keskuseks, jäi peale vallutust piiskopi alade ääremaale ning kaotas oma keskse positsiooni.

Arheoloogilise allikmaterjali seostamine ajalooliste andmetega oli võimalik eeskätt neil aladel, mille kohta on säilinud varaseimaid kirjalikke allikaid. Sestap on ülevaade detailsem muistsete Pöide ja Valjala piirkondade osas. Eeldusel, et 1934. a ilmunud koguteoses "Saaremaa" esitatud varasemad ajaloofaktid põhinevad Taani arhiivides säilitatavail ürikuil, oleks tulevikus igati tervitatav nende materjalide uus ja põhjalikum analüüs.

Pöide ja Valjala piirkondi on üksikasjalikumalt käsitletud ka seoses seal aastate jooksul läbi viidud arheoloogiliste inspektsioonidega. Need on paraku aja- ja rahamahukad tööd, mis suuremas osas Saare- ja Muhumaast alles ootavad tegemist. Saaremaa kesk- ja lääneosa kirjeldusi tuleb seepärast vaadelda eelkõige sissejuhatusena edaspidisele uurimistööle.

Tänuavaldus

Autor tänab kõiki inimesi, kes on aidanud viia läbi käesoleva uurimisprojekti raames toimunud inspektsioone, eriti Toomas Mägi, kes digitaliseeris artiklis kasutatud kaardid ja joonised.

Kasutatud allikad ja käsikirjad

EA, 308–2–28 – Saaremaa ja Lääne-Eesti kaart 1650/1704.
EA, 308–2–62...66 – Pöide kihelkonna kadastriplaanid 1687–88.
EA, 311–1–89 – 1731. aasta revisjoniraamat.
EA, 2072–3 II –218 – Kõljala ja Kaali mõisa maade kaart 1784.
EA, 3724–5–2275 – Kantsi mõisa maade kaart 1852.
EA, 3724–5–2314 – Tamse mõisa plaan 1912.
EA, 3724–5–2492 – Rõõsa mõisa ja talumaade plaan 1873.
HCL. Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici Chronicon Livoniae. Tõlkinud R. Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel. Tallinn, 1982.
LUB I. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. I. Hrsg. F. G. v Bunge. Reval, 1853.
LVR. Liivimaa Vanem Riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud U. Eelmäe. Tallinn, ilmumisel.
Riksarkivet, Reduktions- och räfstmyndigheternas arkiv, **Livländska donationskontoret**, F IIIb: 4. (Rootsi Riigiarhiiv)
Riksarkivet, Ut känd proven, nr 487 (kartavd, kartbok m form), Nos 1–3, 9–12 – Pöide kihelkonna kadastriplaanid 1687–88. (Rootsi Riigiarhiiv)

Creutz, K., Engström, Y., Ligi, P. & Tamla, Ü. 1993. Skattfyndsprojekt i Estland under hösten 1993. Ett arkeologiskt samarbete mellan Estland och Sverige. *(AI)*

Indreko, R. 1940. Aruanne noorema raua-aja kivikalmistu kaevamistest Pöide khk. Randvere kl. Matsi tl. maal 28. V –16. VI. 40. a. *(AI)*

Kadakas, V. & Mäll, J. 1994. Pöide kirik. Tartu. *(TÜ arheoloogia õppetool)*

Kustin, A. 1959a. Aruanne Kihelkonna Loona maa-aluse laibakalmistu kaevamisest 1956.–1958. a. *(AI)*

Kustin, A. 1963. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilistest kaevamistest 1962. a. *(AI)*

Kustin, A. 1965a. Aruanne Kurevere kivikuhelik-kalmistu arheoloogilisest kaevamisest 1965. a. *(AI)*

Kustin, A. 1965b. Inspektsiooniaruanne, Katja khk. Tallinn.

Kustin, A. 1966a. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilisest kaevamisest 1964. a. *(AI)*

Kustin, A. 1967. Aruanne Tornimäe asula kaevamisest 1963. a. *(AI)*

Kustin, A. 1968a. Aruanne Paatsa linnuse kaevamisest 1963. aastal. *(AI)*

Kustin, A. 1968b. Aruanne Tornimäe muinasasula arheoloogilistest kaevamistest 1968. a. *(AI)*

Kustin, A. 1969a. Aruanne Rahu kivikalme kaevamisest 1959. aastal. *(AI)*

Kustin, A. 1969b. Aruanne Räägi Kalmumäe arheoloogilisest kaevamisest 1969. a. *(AI)*

Kustin, A. 1969c. Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1960. aastal. *(AI)*

Kustin, A. 1970a. Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1961. aastal. *(AI)*

Kustin, A. 1970b. Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1962. aastal. *(AI)*

Kustin, A. 1970c. Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1963. aastal. *(AI)*

Lang, V. 1980. Aruanne Rahu kivikalme kaevamisest 1980. aastal. *(AI)*

Metsar, L. 1949. Aruanne Kaarma valla Käku küla Kilgiaugu paemurru põhjakaldal asuva kivikalme kaevamisest 13. VIII – 27. VIII 1948. a. *(AI)*

Metsar, L. 1950. Aruanne Kaarma valla Käku küla Kilgiaugu paemurru põhjakaldal asuva kivikalme kaevamisest 1.–29. VII 1949. a. *(AI)*

Mägi, M. 1997. Tornimäe sadam-asulakoht. Inspektsioonide aruanne. *(AI)*

Mägi, M. 1998a. Aruanne inspektsioonist Koigi külla Pöide kihelkonnas Saaremaal 26. juunil 1998. *(AI)*

Mägi, M. 1998b. Aruanne inspektsioonist Välta, Neemi ja Ardla küladesse Pöide kihelkonnas Saaremaal 17.–19. mail 1998. *(AI)*

Mägi, M. 2000a. Aruanne inspektsioonist Iruste külla, Pöide khk, Saaremaa, 6. mail 2000. *(AI)*

Mägi, M. 2001a. Aruanne inspektsioonist Koksi ja Veeriku küladesse (Valjala khk), 17. juuli 2001. *(AI)*

Mägi, M. 2001b. Inspektsioon Kantsi mõisa (Muhu khk), 6. mai 2001. *(AI)*
Mägi, M. 2001c. Pae mõis – keskmise rauaaja kindlustatud mõisa-ase Rõõsa külas (Valjala khk). *(AI)*
Mägi, M. 2001d. Inspektsioon Uduvere küla ümbruskonnas, 5. mai 2001. *(AI)*
Mägi, M. 2001e. Inspektsioon Vana-Lõve külla (Valjala khk) 4. mail 2001. *(AI).*
Peets, J. 1995. Aruanne arheol. välitöödest Tuiu Rauasaatme mägede piirkonnas 1994. a. *(AI).*
Schmiedehelm, M. 1941a. Aruanne kaevamistest Valjala khk. ja vl. Kiriku kl. Tansi-Jaani tl. maal, raun nr. I. 6. VI – 10. VI 1941. a. *(AI)*
Schmiedehelm, M. 1941b. Aruanne kaevamistest Valjala khk. ja vl. Kiriku kl. Tansi-Jaani tl. maal, raun III. 10.–18. juunil 1941. a. *(AI)*
Schmiedehelm, M. 1944. Kaevamisaruanne Pöide khk. Laimjala vl. Viltina kl. Peerna tl. "Rutirängal" 4.VI – 31.VII 1940. a. *(AI)*
Vassar, A. 1940. Kaevamisaruanne Pöide khk. Laimjala vl. Viltina kl. Peerna tl. "Rutirängal" 13.VI – 27.VII 1940. a. *(AI)*

Kasutatud kirjandus

Anglert, M. 1995. Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne. *Lund Studies in Medieval Archaeology, 16.* Lund.
Anthoni, E. 1970. Finlands medeltida frälse och 1500-tals adel. Helsingfors.
Auns, M. 1998. Acquisition of the acquired: the establishing of a real administration in Livonia. – Culture Clash or Compromise? The europanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. *Acta Visbyensia, XI.* Visby, 259–267.
Bartlett, R. 2001. Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn.
Busch, N. 1934. Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des vierzehnten Jahrhunderts. Teil I: Geschichte des Bistums bis 1337. Riga.
Buxhövden, F. v. 1851. Buxhövden, Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister Materialen zur Gütergeschichte Livlands, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer. Riga.
Callmer, J. 1992. A contribution to the prehistory and early history of the South Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. – The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region. *Acta Archaeologica Lundensia, series in 4, No 19.* Lund, 411–457.
Carlsson, D. 1979. Kulturlandskapets utveckling på Gotland. En studie av jordbruks- och bebyggelseförändringar under järnåldern. Visby.
Carlsson, D. 1992. Harbours and trading places on Gotland AD 600–1000. – Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. Roskilde, 145–158.

Carlsson, D. 1999. "Ridanäs". Vikingahamnen i Fröjel. *CCC Papers, 2.* Visby.

Carlsson, D. ilmumisel. The deserted Fjäle farm in Ala Parish, Gotland. – The Significant Details. Tracing Local level differences in Europeanisation around the Baltic.

GH 1935. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Ösel. Herausgegeben vom Oeselschen Gemeinnüssigen Verbandes. Bearbeitet von N. v. Essen. Tartu.

Hedeager, L. 1985. Grave finds from the Roman Iron Age. – Archaeological Formation Processes. The Representativity of Archaeological Remains from Danish Prehistory. København, 152–174.

Holzmayer, J. B. 1880. Osiliana III. Dorpat.

Härke, H. 1992. Material culture as myth: Weapons in Anglo-Saxon graves. – Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Data. Aarhus, 119–127.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Johansen, P. 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen; Reval.

Johansen, P. 1951. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. *Kungl. Vitterhets historie och antikvitets Akademiens Handlingar, 74.* Stockholm.

Kustin, A. 1959b. Saaremaa muistsed linnused. – TATÜ 8: 1, 57–73.

Kustin, A. 1962. Randvere kivikalmistu Saaremaal. – MKA, 58–130.

Kustin, A. 1966b. Kiviringkalme Kureveres Saaremaal. – PVF, 87–95.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, 1–2. *MT, 4.*

Ligi, H. 1968. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn.

Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. *MT, 3,* 182–270.

Lindkvist, T. 1988. Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid. *Opuscula Historica Upsaliensia, 1.* Uppsala.

Lindquist, S.-O. 1968. Det förhistoriska kulturlandskapets i östra Östergötland. Hallebyundersökningen I. Stockholm.

Lõugas, V. 1977. Ausgrabungsergebnisse eines Steingräberfeldes von Kurevere. – TATÜ, 26: 1, 48–52.

Lõugas, V. 1984. Über die Forschung der Bodendenkmäler der Zeitwende auf den Westinseln Estlands. – TATÜ 33: 4, 349–352.

Lõugas, V. & Mägi-Lõugas, M. 1994a. Investigation of ancient monuments at Pöide 1991–1992. – TATÜ, 43: 1, 27–33.

Lõugas, V. & Mägi-Lõugas, M. 1994b. Excavations at Pöide stronghold have been finished. – TATÜ, 43: 4, 390–392.

Lõugas, V. 1991. Investigation of Pöide (Kahutsi) ancient monuments. – TATÜ, 40: 4, 373–375.

Markus, K. 1999. Fran Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet. Kristianstad.

Mellin, L. A. 1798. Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga; Leipzig.

Molvõgin, A. 1994. Die Funde westeuropäischer Müntzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. *Numismatische Studien, 10.* Hamburg.

Mägi, M. 1998c. Districts and centres on Saaremaa 1100–1400. – Culture Clash or Compromise? The Europanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. *Acta Visbyensia, XI.* Visby, 147–157.

Mägi, M. 1999. Farmsteads and villages on Saaremaa from the late prehistoric to the medieval periods. Study of historical maps and archaeological evidence in Pöide district 1100–1400 AD. – Europeans or Not? Local level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. *CCC papers: 1.* Oskarshamn, 197–212.

Mägi, M. 2000b. Weapons find and an ancient harbour site at Viltina Käo-Matsi. – AVE, 1999, 92–99.

Mägi, M. 2001f. Landed estates on Saaremaa 1100–1400 as recorded in a study of the parish of Pöide. – Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the Central Level Symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) Project Held in Talsi September 18–21 1998. *CCC papers, 5.* Riga, 315–328.

Mägi, M. 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. *CCC papers, 6.* Tallinn.

Mägi, M. ilmumisel. Two paths towards Europe: Iruste and Viltina, Saaremaa. – The Significant Details. Tracing Local level differences in Europeanisation around the Baltic.

Mägi, M., Allmäe, R. & Maldre, L. 1997. Viking Age graveyard at Piila, Saaremaa. – *AVE, 1997,* 99–116.

Mägi, M. & Rudi, A. 1999. New stone circle graves at Piila cemetery, Saaremaa. – AVE, 1998, 39–49.

Mäll, J. 1998. Vervaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhundert. – Culture Clash or Compromise? The Europanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. *Acta Visbyensia, XI.* Visby, 158–166.

Mäss, V. 1996. Muistsed laevad, iidsed paadid. Tallinn.

Peets, J. 1996a. Archaeological investigations on the Stronghold Lihulinn in Kärla and iron smelting area of Tuiu in Saaremaa. – TATÜ, 45: 4, 308–314.

Peets, J. 1996b. The Iron Slag Hills of Tuiu – an ancient industrial landscape on Saaremaa. – Coastal Estonia. Recent Advances in Environmental and Cultural History. *PACT, 51.* Rixensart, 29–37.

Pesti, O. & Rikas, K. 1991. Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Kaitstavad mälestised. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn.

Riddersporre, M. 1998. Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgärdar? – Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist. *Acta Archaeologica Lundensia, series in 8, No. 28.* Lund, 165–177.

Rullingo, A. 2001. Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn.

Saaremaa 1934. Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, IV. Saaremaa. Tartu.

Seresse, V. 1996. Des Königs "arme weit abgelegenne Vnterthanen". Ösel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt am Main.

SMM 1924. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. *TÜAKT, II.*

Tamla, T. & Jaanits, K. 1977. Das Gräberfeld und der spätneolitische Siedlungsplatz von Paju. – TATÜ, 26: 1, 64–71.

Trotzig, G. 1991. Craftsmanship and Function. A Study of Metal Vessels Found in Viking Age Tombs on the Island of Gotland, Sweden. Stockholm.

Tõnisson, E. 1962. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – MKA, 182–274.

Ulriksen, J. 1998. Anlobspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af sofartens pladser pa baggrund af undersogelser i Roskilde Fjord. Roskilde.

Uluots, J. 1975. Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. Rooma.

Varenius, B. 1998. Han ägde bo och skeppslid. Om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid. Jönköping.

Wienberg, J. 1993. Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. Stockholm.

Молвыгин, А. 1970. Тамзескиї клад монет 13. века. – SAHM, 126–132.

Districts and Centres. Settlement Pattern on Late Prehistoric and Early Medieval Saaremaa as Indicated by Archaeological, Human Geographical and Historical Data

Marika Mägi

Summary

The article is an overview of the research project dealing with the development of settlement patterns on Late Iron Age (1050–1200) and early medieval (1200–1400) Saaremaa (Ösel), which has occupied my attention since 1996. My study has mainly focused on the district of Pöide at the eastern end of the island, about which several articles have been published in English (see the references).

The study is primarily based on archaeological evidence, while historical and human geographical data have been used as comparative material.

The main problems addressed in this paper are: 1) how directly did ecclesiastical and/or political divisions in the 13th and 14th centuries coincide with the prehistoric districts marked by archaeological sites; 2) where were the centres of districts situated, what was their character and how did they change during the first centuries of the Middle Ages?

1. The source material

1.1. Archaeological evidence

In Late Iron Age archaeological finds, Saaremaa is usually considered one of the richest regions in Estonia. Most of the finds, however, originate from graves (Fig. 1), while settlement sites have almost all remained unexcavated on the islands of Saaremaa and Muhu. Burial grounds have, therefore, been used as indicators of settlements here; nevertheless, the absence of graves does not necessarily mean a lack of habitation. Late prehistoric stone graves have mostly been recorded on the best

soils of Saaremaa and Muhu, and sometimes near the prehistoric coastline, where they obviously indicated ancient harbour places.

When dealing with the cultural landscape of Saaremaa and Muhu, it is important to realize that the rate of land mass elevation in this district is about 2.5–3 m per 1000 years. As land mass elevation should actually be combined with the rate of change in sea level, one can conclude that the 12th century and the beginning of the 13th century was a period of rapid changes in the coastline. The movement of harbour sites "closer to the sea" can be considered to be a reflection of that process.

Very little is known of the settlement pattern on Late Iron Age Saaremaa and Muhu. Single large farmsteads, villages and manor-in-village-type settlements were most likely all represented in the cultural landscape. The occupation of the most fertile soils can be followed throughout the entire period treated here.

1.2. Written sources

Among the written sources, the first that should be mentioned is the chronicle of Henry the Livonian, which is dated to the beginning of the 13th century. The chronicle was, however, written with the purpose of justifying the conquest, and is therefore clearly biased. Two treaties concluded between the Osilians and the Teutonic Order have survived from the 13th century, and some events on 13th century Saaremaa have been described in the Older Rhymed Chronicle of Livonia. The first data about manors and landed estates on Saaremaa commonly appear in the 15th–16th centuries.

1.3. Historical maps

The earliest more detailed map of the islands of Saaremaa and Muhu is dated to 1704 but is based on an earlier map drawn in 1650 (Fig. 3). The end of the 17th century was the time of a great campaign to perform an exact land survey. The land survey maps of the parishes of Muhu, Pöide, Jaani, (partly) Kihelkonna and the peninsula of Sõrve have survived from this time. Detailed maps from the 18th and 19th centuries are valuable for the research mainly because of the micro-toponyms often marked there.

2. The districts of Saaremaa

The districts are presented here in accordance with how they were mentioned in the treaty concluded by the conquerors of Saaremaa in 1234: *Mone* (the island of

Muhu), *Horele* (later Pöide and Jaani parishes), *Valdele* (later Valjala, Karja and partly Püha parishes), *Carmele* (later Kaarma, Kärla and partly Püha parishes), *Kiligunde* (later Kihelkonna, Mustjala and partly Anseküla parishes) and *Sworve* (an island, the present-day peninsula of Sõrve) (Figs. 4, 5, 10–12). Pöide and Valjala districts are treated more thoroughly than the others. Maps of sub-districts are presented only for Pöide parish (Figs. 6–9).

The description of cultural landscapes contains a presentation of burial grounds and other archaeological monuments recorded in the district and data of medieval landed estates and manors. Special attention is paid to recorded or presumed harbour sites, and to the connection between them and the centres of the districts and/or sub-districts.

The settlement pattern of *Kiligunde* has been somewhat different from that of the other districts, characterised mainly by a sparse pattern of primary units that usually could be linked with probable harbour sites. Some local features can be considered in the Late Iron Age stone graves in *Kiligunde*, and quite a few luxury artefacts of Scandinavian origin have been found in the district. Since at least the Middle Ages there have been considerable numbers of Swedes living among the Estonians in western Saaremaa.

The peninsula of Sõrve, which was an island a thousand years ago, is almost empty of Late Iron Age finds, and was apparently only sparsely populated in late prehistoric times.

3. Discussion

It became evident from the above descriptions that a clear connection exists between the Late Iron Age stone graves and medieval landed estates known from written sources. The same is true of late prehistoric and early medieval silver hoards.

3.1. From Late Iron Age districts to medieval administrative and ecclesiastical divisions

If the burial grounds were treated as the only indicators of settlements, one could conclude that people occupied only the most fertile soils on Late Iron Age Saaremaa and Muhu. In reality the settlements would have been much more widespread, but only the elite families who owned the best lands buried their dead in stone graves. The boundaries of the Late Iron Age districts were generally followed by the later ecclesiastical and administrative divisions. The churches were erected in the earlier centres and/or in the most important harbour sites. The strongly fortified late pre-

historic hill-forts were also situated in centres, and can therefore be considered to be political centres where the district chiefs with their retainers resided.

It has been suggested that Pöide-*Horele* and Muhu formed a common district in late prehistoric times. The idea is supported by the location of Muhu stronghold, which was founded in a very central point in the two districts, after the stronghold of Pöide had been abandoned around the year 1000. Pöide stronghold was re-built in the end of the 12th century but then it evidently ceased to function as the centre of the district. In 1227, after having burnt down the stronghold of Muhu, the army of the conquerors continued directly toward Valjala as the centre of the next district.

In almost every prehistoric district there were individual small sub-districts separated from the others by a wide zone of wetlands. Such sub-districts obviously depended only indirectly on the centres. In three cases, hill-forts less fortified than the central strongholds are known to have existed at the edges of the sub-districts, perhaps reflecting some kind of confrontation between the central chiefs and the elite of the separate sub-districts.

The stronghold of Valjala, the only one with walls constructed of stones, was erected in the 12th century. In 1227 it was described as the very centre of the whole of Saaremaa. Several Late Iron Age stone cemeteries, some of them containing richly furnished 12th-century burials, are known to exist in the surroundings of Valjala. Excluding *Kiligunde* district with its settlement that is pattern slightly different from the rest of the islands, one can agree that Valjala is indeed very centrally situated in Saaremaa and Muhu.

3.2. Centres

After the conquest in 1227, Saaremaa and Muhu were divided between three, and later two victors: the Order and the bishop of Ösel–Wiek. According to the political division, the new centres were formed in Kaarma and Pöide, while Valjala remained on the border area of the bishop's lands.

All of the four central Late Iron Age hill-forts are linked with contemporary suitable harbour sites within a distance of about 4–5 km. The location of the castles of the new overlords was derived from that of the old centres as well, and only the actual place for the fortifications was chosen somewhat closer to the sea. This can be explained by the elevation of the land mass and the use of larger seagoing vessels than in prehistoric times.

A clear continuity can be observed in the centres at the local level. The location of central manors only rarely changed, and moves were usually caused by enlargement of the estate. In these cases the lands of the former manor were normally divided between farms.

In addition to the agrarian and political centres, harbours have also functioned as important centres on Saaremaa and Muhu. Kihelkonna and Püha should be mentioned first in this connection; in both places stone churches were erected in the medieval period. The rest of the harbour sites were usually connected with agrarian settlement units nearby. The importance of local harbour sites probably decreased in the 13th century, when only the harbours connected with taxation centre manors maintained their position in the cultural landscape. In the Middle Ages at the latest, fishermen's hamlets were often established in local-level harbour sites.

3.3 Continuity between Iron Age landlords and medieval vassals

As is demonstrated in earlier written sources, there were many small landed estates on 14th–15th century Saaremaa. Single larger estates were usually situated near the district centres. The location of stone cemeteries indicates that the majority of early medieval estates already existed in the Late Iron Age. The vassals mentioned in 14th–15th century documents usually do not occur in the 16th century list of the landlords of Saaremaa.

According to the written sources, the estates were enlarged mainly by the sale and pawning of small manors; estates were also united via marriage. For economic reasons the small estates, often only 1–2 ploughlands in size, could obviously not persist. The majority of local landowner families probably lost their property and social position in this way; nevertheless, some of the families obviously Germanised during the following centuries. Starting from as early as the 15th century, enfiefments on Saaremaa and Muhu were also given to members of influential (Baltic) German families, which probably hastened the process of the disappearance of small estates.

4. Summary

The local districts and centres on Saaremaa and Muhu can be described as having been comparatively stable from the 11th to 14th centuries. Smaller movements can be followed, caused mainly by changes in the coastline and by the enlargement of landed estates. New political centres were established according to the division of the islands between two overlords.

English checked by Gordon Snow.

Keskus – tagamaa – ääreala

Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis

Tallinn – Tartu 2002

RESEARCH INTO ANCIENT TIMES 11

Centre – Hinterland – Margin

Studies in the Formation of Settlement Hierarchy and Power Centres in Estonia

Tallinn – Tartu 2002

Ajaloo Instituudi arheoloogiaosakonna ja Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli ühisväljaanne

Muinasaja teadus
(ilmub alates 1991)

Peatoimetaja:
Valter Lang

Toimetuskolleegium:

Urve Miller	Stockholms Universitet
Anto Raukas	Tallinna Tehnikaülikooli Geoloogia Instituut
Ari Siiriäinen	Helsingin Yliopisto
Marika Mägi	Ajaloo Instituut
Aivar Kriiska	Tartu Ülikool

Muinasaja teadus 11

Keskus – tagamaa – ääreala.
Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis

Koostanud ja toimetanud:
Valter Lang

Ingliskeelsed resümeed toimetanud:
Alexander Harding

Sarja üldkujundus:
Jaana Kool

Makett ja kaas:
Meelis Friedenthal

Välja antud Haridusministeeriumi sihtfinantseeritava teema nr 0040008S98 toetusel

© Ajaloo Instituut
© Tartu Ülikool

ISSN 1406-3867
ISBN 9985-50-349-X

Trükitud AS Pakett trükikojas